

ЗІБРАННЯ
ТВОРІВ

Г. СЕНКЕВИЧ

ПОТОП

III

Г. Сенкевич

FOLIO

Генрик Сенкевич
Потоп. Том III

«Фолио»

1886

Сенкевич Г.

Потоп. Том III / Г. Сенкевич — «Фолио», 1886

ISBN 978-966-03-8106-3

«Потоп» – історичний роман-епопея польського письменника Генрика Сенкевича (1846—1905), лауреата Нобелівської премії з літератури (1905). Це друга частина історичної трилогії, куди також входять романи «Вогнем і мечем» та «Пан Володийовський». Сюжет «Потопу», заснований на історичних подіях, пов'язаний з так званим Шведським потопом, коли до Речі Посполитої вторглися шведи (1655—1660). Час дії роману триває з 1654 по 1657 рік. На тлі широкої панорами життя Речі Посполитої середини XVII століття автор детально описує хід війни, на першому етапі якої, в результаті численних зрад польських магнатів, шведи практично без зусиль захоплюють країну. Велику увагу в «Потопі» приділено героїчній обороні Ясногорського монастиря, де зберігається особливо шанована в Польщі Ченстоховська ікона Божої Матері, і взагалі тій ролі, яку ця оборона зіграла в підйомі національного духу. Цей опір привів, зрештою, до відродження Речі Посполитої і повного вигнання загарбників. У цих драматичних історичних подіях бере безпосередню участь молодий полковник Анджей Кміциц, який на початку Шведського потопа прилучився до прошведських сил, проте потім перейшов на сторону патріотів і численними військовими подвигами спокутував провину. Багато в чому цим він міг завдячити своїй нареченій Оленьці Білевич...

ISBN 978-966-03-8106-3

© Сенкевич Г., 1886

© Фолио, 1886

Содержание

Розділ I	6
Розділ II	11
Розділ III	16
Розділ IV	22
Розділ V	32
Розділ VI	39
Розділ VII	49
Розділ VIII	56
Конец ознакомительного фрагмента.	59

Потоп. Том 3

Потоп

Розділ I

У той час, коли в Речі Посполитій усе живе сідало на коня, Карл-Густав безперестанку перебував у Пруссії, зайнятий здобуванням тамтешніх міст і перемовинами з електором. Після несподівано легкого підкорення країни скандинавський полководець усвідомив, що шведський лев зжер більше, ніж нутрощі його перетравити зможуть. Після повернення Яна-Казимира він уже втратив надію втримати Річ Посполиту цілком, але зрікаючись у душі цілого, хотів принаймні якнайбільшу частину здобичі захопати, і насамперед Королівську Пруссію, провінцію, що до його Примор'я прилягала, родючу, великими містами всіяну та багату.

Але ця провінція, що першою стала захищатися, і досі вперто стояла на боці законного короля та Речі Посполитої. Повернення Яна-Казимира і заснування Тишовецької конфедерації спровокували війну, що могла прусський дух підняти, у правильності дотримання вірності переконати і до повстання спонукати, тому вирішив Карл-Густав зламати опір, стерти сили Казимира, щоб пруссакам надію на допомогу відібрати.

Був змушений це зробити і з огляду на електора, котрий могутнішому завжди готовий коритися. Шведський король вивчив його дуже ґрунтовно і навіть на мить не сумнівався, що якщо Казимирова фортуна переважить, електор на його бік знову перекинеться.

Облога Мальборка зайшла в глухий кут, бо чим наполегливіше фортецю атакували, тим запекліше її пан Вейгер захищав. Тому вирушив Карл-Густав до Речі Посполитої, щоб Яна-Казимира навіть у найвіддаленішому кутку його країни дістати.

А що дія за рішенням у нього наставала так швидко, як грім за блискавкою, то миттю підняв король війська, що стояли по містах, і перш ніж у Речі Посполитій схаменулися, перш ніж звістка про його похід розійшлася, він уже минув Варшаву і в найгарячіший жар пожежі кинувся.

Тож налітав монарх, на бурю схожий, гнівом, помстою та злістю спонукуваний. Десять тисяч коней топтало за ним поля, ще снігом вкриті, піхоту з гарнізонів він забирав і летів вихором на південь Речі Посполитої.

Дорогою палив і вбивав усе дощенту. Не був це вже той давній Карл-Густав, добрий, людяний і веселий, котрий аплодував польській кавалерії, підморгував на бенкетах і лестив жовнірам. Тепер усюди, де з'являвся, лилася потоком шляхетська та селянська кров. Дорогою винищував ополченців, військовополонених вішав, нікого не жалів.

Але як поміж гущавини борів могутній ведмідь несе свою важку тушу, ламає по дорозі лід і галуззя, так вовки йдуть у назирці за ним і не сміють йому дорогу заступити, щораз ближче наступають на нього ззаду. Так і ті загони ополченські тягнулися за армією Карла, в щораз більші об'єднуючись загони, і пантрували за шведом, як тінь слідує за людиною. Та навіть краще за тінь, бо переслідували і вдень, і вночі, і в погоду, і в негоду. Водночас перед зайдами руйнували мости, знищували продовольство. Тому окупанти були змушені йти, як пустелею, не маючи де голови прихилити або чим у голоді підкріпитися.

Тож Карл-Густав скоро збагнув, якою страшною виявилася його ініціатива. Війна розлилася навколо нього настільки широко, наскільки море розливається навколо самотнього корабля, що заблукав. Палала Пруссія, палала Велика Польща, яка, першою шведське підданство прийнявши, першою ж хотіла той хомут скинути. Палали Мала Польща, Україна, Литва та Жемайтія. У замках й у великих містах, ніби на островах, трималися ще шведи, зате села, бори, поля, річки були вже під польським контролем. Не лише окрема людина, чи нечисленний

роз'їзд, а й навіть цілий полк не міг від головних шведських сил хоча б на дві години відлучитися, бо відразу ж пропадав без сліду, а бранці, котрі потрапляли в селянські руки, вмирали в жахливих муках.

Даремно Карл-Густав по селах і містах проголошувати наказав, що якщо якийсь селянин озброєного шляхтича живим або мертвим привезе, то отримає вольності та землю в довічне володіння. Селяни на рівні зі шляхтою та міщанами потягнулися до лісів. Люди з гір, люди з глибоких пуш, люди з лугів і полів укоренилися в лісах, робили засідки проти шведів на дорозі, нападали на менші залоги, вирізали до ноги роз'їзди. Ціпи, вила та коси не гірше за шаблі шляхти напилися шведської крові.

Тим більший гнів нарастив у серці Карла, що ще кільканадцять місяців тому так легко ця країна йому піддалася, а тепер не міг второпати, що сталося, звідки ці сили, звідки цей опір, звідки ця страшна війна не на життя, а на смерть, кінця якої він не бачив і прогнозувати його не брався.

Часто також відбувалися наради в шведському таборі. З королем перебували брат його Адольф, принц біпонтійський, котрий командував військами, Роберт Дуглас, Генріх Горн, родич того, котрого під Ченстоховою селянська коса скосила, Вальдемар, данський граф, і той самий Міллер, котрий біля підніжжя Ясної Гури славу свою військову втратив, і Ашемберг, котрий кавалерією найкраще командував, і Гаммершильд, котрий гарматами завідував, і старий розбійник, маршал Арвід Віттемберг, котрий шкуродерствами своїми прославився та залишки здоров'я свого намагався зберегти, бо йому галлійська недуга допікала, а також Форгель і багато інших. Це все були полководці, котрі вміли здобувати міста, а в полі поступалися лише королівському генію.

Вони в душі боялися, щоб усе військо з королем не загинуло, труднощами, браком провіанту та польською затятістю зморені. Старий Віттемберг відверто відмовляв короля від цього походу.

– Як можна, ваша величносте, – переконував він, – ганятися аж у руські землі за ворогом, який нищить усе по дорозі, сам невидимим залишаючись? Що тут вдієш, якщо коням не лише сіна чи вівса, але навіть соломи зі стріх бракує, а люди від голоду попадають? Де ті війська, що на допомогу нам прийдуть, де замки, в яких ми могли б відгодуватися та стомленим тілам своїм дати перепочинок? Я не порівнюю себе з вашою величністю, але якби я був Карлом-Густавом, вашою славою вкритим, що у визначних перемогах здобута, на хитку колію такої війни не ставав би.

На це Карл-Густав відповів:

– І я також, якби я був Віттембергом.

Відтак монарх згадував Александра Македонського, із котрим любив себе порівнювати, і йшов уперед, ганяючись за паном Чарнецьким. А той, не маючи достатніх і вправних сил, утікав від нього, але тікав, як вовк, завжди готовий кинутись на переслідувачів. Часом він йшов перед шведами, часом по флангах, а часом, сховавшись у глухих лісах, відпускав їх уперед, так що вони думали, що супротивника наздоганяють, а той насправді йшов назирці. Відсталих вирізали, там і тут наздоганяли якийсь роз'їзд, знищували загони піхоти, що забарилися, нападали на підводи з провіантом. І ніколи шведи не знали, де їхній ворог, з якого боку вдарить. Не раз у нічних сутінках відкривали вогонь із гармат і мушкетів по заростях, вважаючи, що супротивника мають перед собою. Стомлювалися смертельно, йшли в холоді, голоді та відчаї, а караючий меч *vir molestissimus*¹ постійно висів над ними, як хмара з градом зависає над ланом збіжжя.

Врешті-решт дістали його під Голомб'єм, неподалік від гирла, де Вепр впадає у Віслу. Деякі польські хоругви, що були наготові, кинулися стрімко на ворога, сіючи страх і паніку.

¹ *Vir molestissimus* (лат.) – украй обтяжений і виснажений.

Першим навалився пан Володийовський зі своєю ляуданською хоругвою і зім'яв військо данського принца Вальдемара. Своєю чергою, пан Самуель Кавецький і його молодший брат Ян напали з пагорба зі своєю панцерною хоругвою на найманих англійців Вілкінсона, й умент зжерли їх, як шупак поглинає коропа. А пан Малявський зіткнувся з принцом біпонтійським так щільно, що люди і коні позмішувалися між собою, як курява, яку два вихори з протилежних боків несуть і один вир із неї творять. В одну мить відтіснили шведів до Вісли. Побачивши це, Дуглас поквапився зі своєю добірною рейтарією на виручку. Але натиску цієї нової потуги стримати вже не могли. Тож почали шведи стрибати з високого берега на лід, падаючи мертвими так густо, що чорніли на засніженому полі, як літери на білому аркуші. Загинув принц Вальдемар, поліг Вілкінсон, а принц біпонтійський, звалений із коня, ногу зламав. Проте загинули в різний спосіб і обидва пани Кавецькі, а також пани Малявський, Рудавський, Роговський, Тимінський, Хоїнський і Порванецький. Натомість пан Володийовський, котрий у шведські ряди, як у воду, пірнав із головою, навіть найменшої рани не отримав.

Тим часом прибув і сам Карл-Густав із головними силами, гарматами, і перебіг бою змінився. Решта полків пана Чарнецького, недисципліновані і не достатньо вишколені, не зуміли вчасно перешикуватися, деякі коней не мали під рукою, інші, котрі по дальших селах стояли, всупереч наказам залишатися наготові розійшлися по домівках. Тому, коли ворог напав несподівано, одразу ж кинулися врозтіч, і в бік Вепра повтікали. Тому пан Чарнецький наказав сурмити відступ, аби ті полки, які першими атакували, не втратити. Одні подалися за Вепр, інші – до Кінської Волі, залишаючи поле та славу перемоги Карлові. А тих, хто за Вепр тікали, довго переслідували хоругви панів Зброжека та Калинського, котрі ще на боці шведів воювали.

Радість запанувала у шведському таборі незмірна. Невеликі, щоправда, дісталися шведам від тієї перемоги трофеї: сакви з вівсом і кілька порожніх возів, але Карлові до здобичі цього разу було байдуже. Король радів, що перемога, як у давні часи, повернулася до нього, що як тільки він з'явився, то всіх розбив. І це самого пана Чарнецького, на котрого найбільші надії Ян-Казимир і Річ Посполита покладали. Монарх міг сподіватися, що звістка пошириться всією країною, що кожні вуста повторюватимуть: «Чарнецького розбили», що страхопуди розміри поразки роздують і тим самим засмутять серця і відберуть запал усім, хто на поклик Тишовецької конфедерації за зброю взявся.

Коли монарху принесли і кинули під ноги ті сакви вівса, а разом із ними тіла Вілкінсона та Вальдемара, той звернувся до своїх зажурених генералів:

– Не треба хмурити чоло, бо це – найбільша перемога, яку впродовж року вдалося здобути, й усю війну вона закінчити може.

– Ваша королівська величносте, – відказав Віттемберг, котрий у своїй слабкості бачив речі песимістичніше. – Дякуймо Богові, якщо дальший похід будемо мати спокійний. Бо хоч такі війська, як пана Чарнецького, хутко розпорошуються, але й мерщій знову в купу збираються.

На це король зауважив:

– Пане маршале! Я не вважаю вас гіршим полководцем за пана Чарнецького, але якби я вас так розбив, то можу закластися, що і за два місяці ви не зможете б військо зібрати.

Віттемберг лише мовчки вклонився, а Карл правив далі:

– Правду кажете, похід будемо мати безпечний, бо лише пан Чарнецький міг його справді стримувати. Немає війська пана Чарнецького – немає й перешкод!

Генерали втішилися від цих слів. Одурманені перемогою війська проходили перед очима короля з вигуками та співами. Пан Чарнецький припинив висіти, як хмара, над ними. Пан Чарнецький переможений і припинив своє існування! Від цієї думки забули про всі незгоди, яких зазнали. Від цієї милої думки забули й про майбутні труднощі. Слова короля, які багато офіцерів чули, розлетілися по табору й усі були переконані, що перемога ця справді мала надзвичайне значення, що дракон війни переможений, а тепер настали часи для помсти та панування.

Монарх дав війську кільканадцять годин перепочинку. Тим часом із Козениць прибули підводи з провіантом. Військо розмістилося в Голомб'ї, Кровеніках і Жижині. Рейтари підпалили покинуті подвір'я, повісили кільканадцятьох селян, узятих зі зброєю в руках, і кількох пахолків, котрих сплутали із селянами. Потім відбувся бенкет, після якого солдатня заснула міцним сном, вперше вже віддавна спокійним. Наступного дня прокинулися бадьорі і перші слова в усіх на языках були:

– Немає більше Чарнецького!

Повторювали це один одному, немовби навзаєм хотіли доброю новиною поділитися. Похід розпочався весело. День був сухий, холодний і погожий. Кінські тіла та ніздрі вкрилися памороззю. Льодяний вітер заморозив калюжі на Люблінському тракті і дорогу зробив прохідною.

Військо розтягнулося майже на милю вужем, чого раніше не робили ніколи. Два драгунські полки під командуванням француза Дюбуа пішли на Кінську Волю, Маркушів і Гарбів, за милю від головних сил. Якби так ішли ще три дні тому, то їх обов'язково спіткала б смерть, але тепер передували шведам страх і слава перемоги.

– Немає більше Чарнецького! – повторювали офіцери та солдати.

Похід відбувався спокійно. З лісових глибин не чулися вигуки, із заростів не прилітали стріли, невидимою рукою випущені.

Над вечір Карл-Густав прибув до Гарбова, веселий і в хорошому гуморі. Вже саме хотів вдатися до відпочинку, як тут Ашемберг повідомив через службового офіцера, що хоче побачити короля в нагальній справі.

За хвилину він зайшов до квартири, і не сам, а з драгунським ротмістром. Король, котрий мав швидке око та пам'ять, таку обширну, що імена майже всіх жовнірів пам'ятав, упізнав зараз же капітана.

– А що нового, Фріде? – спитав він. – Дюбуа повернувся?

– Дюбуа мертвий, – відповів Фріде.

Король сторопів. Лише тепер зауважив, що ротмістр мав вигляд, немов його з могили викопали, й одяг на ньому пошарпаний.

– А драгуни? – поцікавився монарх. – Їх же два полки?

– Всіх до ноги вирізали. Мене одного живим відпустили!

Смагляве обличчя короля потемніло. Руками він заправив собі пасма волосся за вуха.

– Хто це зробив?

– Чарнецький!

Карл-Густав замовк і здивовано витріщився на Ашемберга, а той лише головою кивав, немовби мав намір повторювати:

– Чарнецький! Чарнецький! Чарнецький!

– Не можу в це повірити, – сказав помовчавши король. – Ви бачили його на власні очі?

– Як вашу величність бачу. Наказав мені вклонитися вашій королівській величності й оголосити, що він за Віслу тепер переправляється, але скоро знову стежками нашими піде. Не знаю, чи правду він повідомив.

– Гаразд! – промовив король. – Скільки в нього людей?

– Я не міг точно полічити, але з чотири тисячі людей бачив особисто, а за лісом стояла ще якась кавалерія. Оточили нас біля Красичина, до якого полковник Дюбуа навмисно з тракту відхилився, бо йому донесли, що там якісь люди перебувають. Тепер вважаю, що пан Чарнецький навмисно підіслав язика, щоб той нас у засідку привів. Тому ніхто, крім мене, живим не залишився. Селяни добивали поранених, я ж дивом урятувався!

– З нечистим цей чоловік увійшов до спілки, не інакше, – зронив, прикладаючи долоню до чола, король. – Бо щоб після такої поразки знову військо зібрати і над карком нам зависнути – це не людська сила!

– Сталося те, що маршал Віттемберг передбачав, – докинув Ашемберг.

Тут король вибухнув:

– Ви все вмієте передбачати, лише радити не вмієте!

Ашемберг зблід і замовк. Карл-Густав, коли був веселий, то наче із самої доброти виліплений, але коли вже брову насупив, то викликав забобонний страх навіть у найближчому оточенні. Не так птахи криються перед орлом, як крилися перед ним найстарші та найзаслуженіші генерали.

Але поміркувавши, монарх знову спитав капітана Фріда:

– І хороше військо має пан Чарнецький?

– Я бачив цілком пристойні хоругви, а кавалерію завжди мали добру.

– Це ті самі, що під Голомб'єм із таким запалом на нас наседали. Загартовані мусять бути це полки. А він сам, пан Чарнецький, – веселий, самовпевнений?

– Настільки самовпевнений, наче це він під Голомб'єм нас розгромив. Тепер тим більше серця їхні зміцніють, бо про поразку вже й забули, і новою вікторією вихваляються. Ваша королівська величносте! Що мені наказав пан Чарнецький передати, те я й повторив, але коли я вже виїжджав, то підійшов до мене хтось із старшин, могутній чоловік, старий, і повідомив мені, що він той, хто самого славетного Густава-Адольфа в поєдинку здолав. Дуже вже він вашу королівську величність поносив, а інші йому втोरили. Так вони хизуються! Я від'їхав під лайку й образи.

– Менше з тим! – махнув рукою Карл-Густав. – Отже, не розбитий пан Чарнецький і військо вже зібрав, це точно. Тим хутчіше мусимо йти вперед, аби польського Дарія якнайшвидше здолати. Можете йти. Війську оголосити, що ті полки від селянських зграй у незамерзаючих болотах згинували. А ми йдемо вперед!

Офіцери вийшли, а Карл-Густав залишився сам. Через якийсь час уже думав інакше. Мало того, що перемога під Голомб'єм жодних трофеїв не принесла, розкладу сил не змінила, то вона ще більшу запеклість в усій цій країні розбудила.

Карл-Густав перед військом і генералами завжди проявляв упевненість у собі та віру, але коли залишався сам і починав міркувати про цю війну, яка спочатку такою легкою здалася і щораз важчою ставала, то не раз його охоплювали сумніви. Всі ці випадки здавалися йому якимись дивними. Часто виходу не бачив, кінець не міг передбачити. Інколи здавалося йому, що він людина, котра, увійшовши з морського берега у воду, відчуває, що з кожним кроком усе глибше ступає і незабаром втратить дно під ногами.

Однак монарх вірив у свою щасливу зірку. Тому й зараз підійшов до вікна, щоб на свою обраницю поглянути, на саме ту, яка у Великому Вozі, як кажуть інші, – у Великій Ведмедиці, найвище місце займає і світить найяскравіше. Небо було погоже, тому зараз вона палахкотіла весело, мерехтіла то блакитним, то червоним. Здала лише, нижче, у темній синяві неба, чорніла, як змій, самотня хмара, від якої відходили немовби плечі, як галузки, ніби мацаки морського чудовиська і вони щораз ближче підсувалися до королівської зорі.

Розділ II

Наступного дня, на світанку, король вирушив у дальший похід і дістався Любліна. Отримавши там повідомлення, що пан Сапега після перемоги над Богуславом зі значним військом наступає, не став зупинятися, лише гарнізоном Люблін зміцнив та подався далі.

Найближчою метою його експедиції тепер було Замостя, бо здобуття такої добре укріпленої фортеці може дати підстави для дальшої війни і майбутньої перемоги. Різні про Замостя кружляли чутки. Поляки, котрі досі залишалися на боці Карла, були впевнені, що ця фортеця – найзахищеніша в Речі Посполитій, і подавали як доказ те, що вона самого Хмельницького зупинила.

Карл помітив, що поляки аж ніяк не прагнули укріплені фортеці штурмувати і вважали їх недоступними, хоча в інших країнах такі твердині могли б лише до третьорядних зарахувати, однак він був переконаний, що жодна з фортець не змогла б чинити належного опору, бо ні мурів належно не утримували, ні земляних укріплень, а також не мали відповідної зброї. Тому оповідки про Замостя короля не лякали. Та й розраховував він на чар свого імені, на славу непереможного полководця, врешті-решт, і на перемови. Перемови, які будь-який магнат у Речі Посполитій міг вести на власну руку, бо в такий спосіб Карл досяг значно більше, ніж зброєю. Як людина хитра, монарх намагався наперед дізнатися, з ким має справу, тому старанно всю інформацію про власника Замостя збирав. Випитував про його звички, схильності, почуття гумору й уяву.

Ян Сапега, котрий на превеликий жаль воєводи вітебського зрадою вже своє ім'я встиг заплямувати, давав королеві пояснення щодо пана старости калуського. Проводили в нарадах довгі години. Пан Сапега, однак, вважав, що не легко буде королеві господаря Замостя на свій бік схилити.

– Грошима його не спокусити, – казав пан Ян, – бо чоловік він вельми заможний. Він не марнославний і ніколи за посадами не ганявся, не хотів їх навіть, коли ті самі його шукали. Щодо титулів, то я сам чув, як при дворі вилаяв він пана де Ноєра, секретаря королеви, за те, що той сказав йому: *mon prince*². «Я не *prince*, – бештав тоді чиновника, – бо навіть вельмож в'язнями у своєму Замостю тримав». Правда, це не він мав, а його дід, котрого Великим у народі нашому називають.

– Тільки б мені ворота Замостя відчинив, то я запропоную йому щось таке, чого жоден польський король пропонувати не став би.

Пан Сапега не наважився спитати, що б це такого могло бути, поглянув лише з цікавістю на Карла-Густава, але той правильно витлумачив цей погляд і вів далі, закладаючи за своєю звичкою волосся за вуха:

– Я запропоную йому Люблінське воєводство як незалежне князівство. Корона його точно спокусить. Бо ніхто з вас такий спокусі не зміг би протистояти, навіть теперішній воєвода віленський.

– Необмежена щедрість вашої королівської величності, – зауважив, не без певної іронії в голосі, пан Сапега.

А Карл відповів із властивим йому цинізмом:

– Я даю, бо це не моє.

Пан Сапега захитав головою.

– Він неодружений і синів не має. А корона мила тому, хто нащадкам її передати може.

– То порадьте, пане, якийсь кращий спосіб.

---

² *Mon prince* (франц.) – мій князю.

– Мені здається, що лестошами можна більше домогтися. Той магнат із розумом не дуже товаришує і саме на цьому його можна взяти. Треба його переконати, що лише від нього залежить мир у Речі Посполитій, якимсь йому втовкмачити, що лише він може вберегти її від війни, нещастя, усіляких потрясінь і майбутніх нещастя, але це якщо відкриє ворота. Якщо риба цей гачок проковтне, то ми будемо в Замості, а інакше – ніяк!

– Залишайся гармати як останній аргумент!

– Гм! На такий аргумент знайдеться чим у Замості відповісти. Важких гармат мають із надлишком, а нам доведеться свої ще підтягати. А коли відлига настане, це стане нереальним.

– Я чув, що піхота у фортеці вишколена, але кінноти їм бракує.

– Кавалерія тільки в чистому полі потрібна, та й, як виявилось, пан Чарнецький не розбитий, тому міг би одну-дві хоругви йому на підмогу прислати.

– Ваша милість одні завади бачить.

– Але весь час вірю в щасливу зірку вашої королівської величності, – не поліз далеко по слово пан Сапега.

Пан Ян мав слухність, коли припустив, що пан Чарнецький послав у Замостя кавалерію, необхідну до роз'їздів і захоплення язиків. Щоправда, пан Замоїський і своєї мав досить і зовсім допомоги не потребував, але каштелян київський дві хоругви, які найбільше постраждали під Големб'єм, Шемберка та ляуданську, зумисне до фортеці послав, аби ті могли відпочити, від'їстися і коней потомлених замінити. У Замості прийняв прибульців пан Собіпан привітно, а коли дізнався, які славетні жовніри до нього прийшли, то до небес їх возносив, дарами осипав і щодня до столу свого запрошував.

Ніхто не зможе описати радість і зворушення княгині Гризельди, котра взріла панів Скшетуського та Володийовського, давніх полковників її видатного чоловіка. Упали їй до ніг обоє, зворушливі сльози від зустрічі улюбленої пані проливаючи, вона також не могла плач стримати. Скільки ж спогадів було пов'язано з ними з давніх лубенських часів, коли її чоловік, слава та любов народу, сповнений сил, володів величезною дикою країною, й як Юпітер, одним супленням брів сіяв страх між варварами. Такі це недавні часи, але де вони? Тепер магнат у могилі, країну варвари зайняли, а вона, вдова, сидить на попелищі щастя і величі, смутком живучи та молитвою.

У тих спогадах солодке з гірким настільки перемішалось, що думки всіх трьох полинули в минуле. Розмовляли про давнє життя, про місця, яких вже не побачать їхні очі, про давні війни, врешті-решт і про теперішні часи поразок і Божого гніву.

– Якби наш князь був живий, – зітхав пан Скшетуський, – інша доля була б у Речі Посполитої. Козацтво було б стерте, Задніпров'я належало б нам, а швед знайшов би свого гробаря. Бог зробив, що хотів, аби за гріхи нас покарати.

– Лише б Бог у панові Чарнецькому оборонця воскресив! – видихнула княгиня Гризельда.

– Так і буде! – пожвавився пан Володийовський. – Як наш князь інших панів наголову розбивав, так і він зовсім на інших полководців несхожий. Знаю я обох панів коронних гетьманів і пана гетьмана литовського Сапегу. Великі це воїни, але в панові Чарнецькому є щось екстраординарне, можна сказати, орел, а не людина. Ніби ласкавий, а всі його бояться, ба, навіть пан Заглоба часто про свої вибрики при ньому забуває. А як військо веде! Як шикує! Неможливо собі уявити! Не інакше, як видатний воїн з'явився в Речі Посполитій.

– Чоловік мій, котрий його полковником знав, ще тоді славу йому передрікав, – додала княгиня.

– Подейкують навіть, що й дружину в нашій садибі мав би шукати, – вставив і свій гріш пан Володийовський.

– Не пригадую, щоб про це була мова, – задумалася княгиня.

Як же вона могла пригадати, якщо ніколи нічого такого не було, бо пан Володийовський таким чином хитро хотів повернути розмову на матримоніальні справи, щоб про панну Ганнусю Борзобагату щось дізнатися, адже прямо питати про це вважав непристойним, занадто фамільярним у присутності княгині. Але викрутас не вдався. Княгиня знову повернулася до згадок про свого чоловіка і козацьких воєн, тому субтильний лицар подумав: «Немає Ганнусі, може, навіть Бог зна скільки років!» І більше про неї не згадував.

Міг також розпитати офіцерів, але його думки були зайняті й чимось іншим. Щодня розїзди повідомляли, що шведи щораз ближче підходять, тому готувалися до захисту. Пани Скшетуський і Володийовський одержали обов'язки на мурах як офіцери, про шведів, і війну з ними обізнані. Пан Заглоба дух підіймав і розповідав про цього ворога, якого дотепер не знали, а було таких між захисниками Замостя багацько, тому що шведи до цього міста ще не доходили.

Пан Заглоба близько з паном старостою калуським хутко зійшовся, і той безмірно його полюбив і в усьому до нього звертався, особливо що й від княгині Гризельди чув, як свого часу сам князь Ярема пана Заглобу вихваляв і *vir incomparabilis*³ називав. Тому щодня за столом усі слухали, а пан Заглоба розповідав про давні та новіші часи, про війни з козаками, про зраду Радзивілла, про те, як пана Сапегу в люди вивів.

– Я йому порадив, – казав літній шляхтич, – щоб насіння конопель у кишені носив і потрохи споживав. То він так до того звик, що тепер щоразу зернину виймає, кине до рота, розгризе, серединку з'їсть, а луску виплюне. Уночі, як прокинеться, також це робить. З того часу почуття гумору в нього розвинулося таке, що навіть найближчі не впізнають.

– Справді? – не повірив староста калуський.

– Бо в коноплі олія міститься, тому і в голові її прибуває.

– А щоб вас... – вилаявся один із полковників. – Та це в животі олії прибуває, а не в голові.

– *Est modus in rebus!*⁴ – філософськи зауважив пан Заглоба. – Потрібно якнайбільше вина пити. Тоді олія, як легша, завжди буде вгорі, а вино, яке і без цього вдаряє в голову, справлятиме таким чином якусь корисну дію. Цей секрет я вивідав у Лупула, молдавського господаря, після котрого, як вам відомо, хотіли мене волохи на царство посадити, але султан, котрий бажає, щоб господарі не мали потомства, виставив мені умову, на яку я погодитися не міг.

– Вам, мабуть, довелося, прірву конопляного насіння з'їсти, – зауважив пан Собіпан.

– Не було потреби, але вашій гідності від щирого серця раджу! – відрізав пан Заглоба.

Почувши ці сміливі слова, дехто злякався, щоб їх пан староста калуський до серця не взяв, але той, чи не допетрав, чи не захотів показати, усміхнувся лише і спитав:

– А соняшникові зернята не можуть конопляні замінити?

– Можуть, – кивнув пан Заглоба, – але позаяк соняшникова олія важча, тому потрібно пити міцніше вино, ніж те, яке ми зараз п'ємо.

Пан староста второпав, про що мова, розпалився і зараз же наказав найкращих вин принести. Після чого втішилися в серцях усі й атмосфера стала невимушеною. Пили за здоров'я короля, господаря та пана Чарнецького. Пан Заглоба мав такий хороший гумор, що нікому й слова сказати не давав. Розповідав про битву під Голомб'єм дуже детально, в якій себе дуже добре проявив, врешті, служачи в ляуданській хоругві, не міг вчинити інакше. А що від шведських військовополонених, котрі служили в полку Дюбуа, дізналися про смерть графа Вальдемара, тому, природно, пан Заглоба взяв на себе і за цю смерть відповідальність.

– Цілком інакше б ця битва пішла, – торочив він, – якби не те, що я напередодні до Баранова, до тамтешнього каноніка, поїхав. А пан Чарнецький не знав, де я, тому порадитися

³ *Vir incomparabilis* (лат.) – незрівнянний.

⁴ *Est modus in rebus* (лат.) – Всьому є межі!

не мав із ким. Може, і шведи про того каноніка чули, бо в нього смачнючі меди, тому й під Голомб'є подалися. Коли ж я повернувся, було вже запізно, король наступав і треба було хутко відповідь дати. Ми пішли, як у дим, але що вдієш, якщо ополченці бажають таким робом своє презирство до ворога виказати, що спинами до нього обертаються. Не знаю навіть, як тепер пан Чарнецький дасть собі раду без мене!

– Дасть собі раду! Не бійтеся, пане! – заспокоїв пан Володийовський.

– І я знаю чому. Бо шведський король воліє за мною під Замостя вдарити, ніж його по Повіслю шукати. Не заперечую, що пан Чарнецький хороший жовнір, але коли почне бороду крутити і своїм бичачим поглядом зиркати, то товаришам навіть із найкращої хоругви здається, що вони прості драгуни. Зовсім він на гідність не зважає, чого ми й самі були свідками, коли пана Жирського, заслуженого чоловіка, наказав по майдані кіньми волочити лише за те, що з роз'їздом не дістався туди, куди мав наказ. З шляхтою, шановне панство, треба по-батьківськи, а не по-драгунськи. Кажеш йому: «Пане-брате, або будь ласкавий, або йди», зворушиш його, вітчизну та славу згадуючи, і піде навіть далі, ніж драгун, котрий за гроші служить.

– Шляхтич шляхтичем, а війна війною, – резюмував староста.

– Дуже це химерно ваша гідність вивела, – скривився пан Заглоба.

– Але пан Чарнецький ще Карлові покаже, де раки зимують! – втрутився пан Володийовський. – Я був не на одній війні, тому можу авторитетно про це заявити.

– Спершу ми йому покажемо під Замостям, – вихвалявся пан староста калуський, котрий, надимаючи губи, пихтів фантазійно, витріщав очі і брався в боки. – Ба! Ф'ю! Що мені Карл! Га? Кого в гості запрошую, тому двері відчиняю! Що? Га!

Тут пан староста став ще гучніше сапати, колінами об стіл ударяти, перехилитися, вертїти головою, лютувати, очима виблискувати та базікати, як зазвичай, з певною фамільярною недбалістю:

– Що мені Карл! Він пан у Швеції, а Замойський Собіпан у Замостю. *Eques polonus sum*⁵, нічого більше, що? А я в себе. Я Замойський, а він шведський король. От Максиміліан був австрійський і що? Йде, то хай собі йде. Побачимо! Йому Швеції мало, а мені Замостя досить, але його не віддам, що?!

– Мило, шановне панство, слухати не лише таке красномовство, а й такі добродішні сенсенти! – вигукнув пан Заглоба.

– Замойський є Замойський! – відповів, утішений похвалою, староста калуський. – Ми нікому не кланялися і не будемо... *Ma foi!* Замостя не віддам, і баста.

– За здоров'я господаря! – загукали офіцери.

– *Vivat! Vivat!*

– Пане Заглобо! – покликав староста. – Шведського короля я в Замостя не впущу, а вас зі Замостя не випущу!

– Пане старосто, дякую за милості, але цього ваша гідність не зробить, бо наскільки Карла першим рішенням ви б засмутили, настільки другим його втішили.

– Тоді дайте слово, що до мене після війни приїдете, чуєте?

– Даю.

Довго ще бенкетували, проте сон став морити лицарів, тому пішли вони на спочинок, особливо що незабаром мали для них початися безсонні ночі, бо шведи були вже близько й авангард їхній побачити сподівалися будь-якої години.

– Таки Замостя він нікому не віддасть, – говорив пан Заглоба, повертаючись до своєї квартири із Скшетуськими і паном Володийовським. – Ви зауважили, панове, як ми один одному сподобалися. Добре нам у Замості житиметься, і мені, і вам. Ми з паном старостою

⁵ *Eques polonus sum* (лат.) – я польський шляхтич.

настільки притерлися, як жоден столяр краще не припасує. Добрий пан. Гм!.. Якби був моїм пугіналом і якби його на поясі носив, то часто би його об брусок гострив, бо він трохи тупий. Але добрий чоловік, цей не зрадить, як ті сучі сини біржанці. Ви вважали, що магнати проковтнуть старого Заглобу. А дзуськи. Заледве Сапєги спекався, а вже другий лізе. Але цього я настрою, як контрабас, і таку на ньому арію шведам зіграю, що до смерті під Замостям дотанцюються. І накручу його, як гданський годинник із курантами.

Дальшу розмову перервав гомін, що долітав із міста. За хвилю знайомий офіцер швидко промчав повз співбесідників.

- Стійте! – закликав пан Володийовський. – Що там?
- Заграву з валів видно. Щебжешин горить! Шведи вже тут!
- Гайда на вали, шановне панство! – запропонував пан Скшетуський.
- Йдіть, а я подрімаю, бо мені завтра сили будуть потрібні, – відмахнувся пан Заглоба.

Розділ III

Тієї ж ночі пан Володийовський виїхав із роз'їздом і над ранок привів кільканадцятьох язиків. Вони підтвердили, що шведський король власною персоною у Щебжешині перебуває і незабаром уже стане під Замостям.

Утішився пан староста калуський цією звісткою, бо давно йому кортіло випробувати свої гармати і міцність стін на шведах. До того ж він вважав, і цілком слушно, що навіть якщо й доведеться все ж здатися, то все одно шведські сили застрягнуть тут на кілька місяців, а в цей час Ян-Казимир збере військо, приведе цілу орду на допомогу і по всій країні повсюдний і звитяжний опір підготує.

– Якщо мені вже випала нагода, – промовляв натхненно магнат на військовій раді, – вітчизні та королеві хорошу послугу надати, то оголошую вам, що спершу підірву тут усе, перш ніж сюди шведський чобіт зайде. Хочуть Замойського силою взяти, гаразд! Хай беруть! Побачимо, хто кращий! Сподіваюся, панове, що ви мені старанно допомагати будете!

– Ми готові голови покласти разом із вашою гідністю! – озвалися хором офіцери.

– Тільки б нас облягали, – зауважив пан Заглоба, – бо можуть і не наважитись. Шановне панство! Я, Заглоба, першу вилазку зроблю!

– Я з дядьком! – долучився Рох Ковальський. – На самого короля нападу!

– А тепер – на стіни! – скомандував староста калуський.

Пішли всі. Мури були, як квітами, жовнірами замаяні. Полки піхоти, такої чудової, що другої такої не було в усій Речі Посполитій, стояли в готовності один біля одного, з мушкетами в руках і поглядами, зверненими в поле. Мало служило там чужоземців, лише трохи пруссаків і французів, а в основному ординацькі селяни. Високі, дебели, котрих у кольорові коleti одягнули і на чужоземний кшталт вивчили, билися так само добре, як найкращі англійці Кромвеля. Особливо дужими виявилися, коли після обстрілу довелося якось кинутися врукопашну на ворога. Тепер виглядали шведів нетерпляче, пам'ятаючи про свої колишні тріумфи над Хмельницьким. Біля гармат, довгі шиї яких витягувалися, наче з цікавістю, через бійниці в поля, служили переважно фламандці, до вогняної служби найпридатніші. За фортецею вже, по той бік рову, вертілася хоругва легкої кавалерії, у безпечній зоні, бо під прикриттям гармат і можливою миттєво сховатися в укриття. А так будь-якої миті її можна було блискавично скерувати туди, куди потрібно. Староста калуський об'їжджав мури в позолочених обладунках, з таким же буздиганом у руці, і раз по раз розпитував:

– А що, не видно ще?

І лаявся собі під ніс, коли йому звідусіль відповідали, що ні. За хвилину вельможа їхав уже в інший бік і знову питав:

– А що? Не видно?

Тим часом важко було щось вгледіти, бо завіса туману розтяглася в повітрі. Лише близько десятої години ранку вона стала спадати. Голубе небо засвітлило над головами, горизонт очистився, і зараз же на західних мурах загукали:

– Їдуть! Їдуть! Їдуть!

Пан староста, а за ним пан Заглоба і три ад'ютанти магната жваво піднялися на наріжник мурів, з якого огляд був хороший, і стали дивитися в підзорну трубу. Трохи туману ще лежало біля землі, і здавалося, що шведські війська, котрі рухалися від Велончі, чваланали по коліна в цьому тумані, немовби виринаючи з розливої води. Ближчі полки вже було чітко видно, так що неозброєним оком можна було розрізнити піхоту, яка рухалася струнками шеренгами, і загони рейтарів. Ті, що були далі, натомість нагадували клуби чорної хмари, що насувається на місто. Повільно прибували полки, гармати, кавалерія. Видовище було прекрасне. Із середини кожного каре піхотинців стирчав угору дуже правильний чотирикутник списів. Між ними

розвівалися різнобарвні стяги, найбільше було блакитних із білими хрестами та голубих зі золотими левами. Вони підійшли ще ближче. На мурах було тихо, а подув вітру доносив до захисників скрипіння коліс, дзенькіт зброї, тупіт коней і приглушений гомін людських голосів. Підійшовши на два постріли з фальконета, стали розтягуватися перед фортецею. Деякі піхотні каре розвалилися в безладні рої. Либонь, бралися за розкладання наметів і насипання шанців.

– Ось і вони! – видихнув пан староста.

– Є, песиголовці! – підтвердив пан Заглоба.

– Можна б їх, одного за одним, пальцем полічити.

– Такі досвідчені вояки, як я, не мають потреби лічити, лише оком кинути. Їх там десять тисяч кінноти і вісім піхоти з артилерією. Якщо одним гемайном або одним конем помилився, то готовий своїм майном за помилку заплатити.

– Невже можна так точно полічити?

– Десять тисяч кавалерії і вісім піхоти, щоб мені добре було! На Бога надія, що значно їх менше звідси піде, нехай я лишень хоча б одну вилазку зроблю.

– Чуєте, пане, наступ сурмлять!

І справді, сурмачі з барабанщиками виступили з полків, і загриміла бойова музика. Під її супровід підходили полки, які зупинялися далі, й оточили місто на відстані. Згодом від густої юрби відділилися кільканадцять вершників. На півдорозі вони повісили на свої мечі білі хустки й узялися ними розмахувати.

– Перемовники, – пояснив пан Заглоба. – Я бачив, як до Бірж ті злодії підїжджали з такими ж намірами, і відомо, що з цього вийшло.

– Замість не Біржі, а я не віленський воєвода! – відрубав пан староста.

Тим часом посланці підїхали до воріт. Після короткої паузи підбіг до пана старости ординарець із сповіщенням, що пан Ян Сапега прагне від імені шведського короля побачитися з ним і порозмовляти.

Але пан староста зараз же в боки взявся, став із ноги на ногу переступати, сопіти, губи надимати, і нарешті відказав жорстко:

– Скажи панові Сапезі, що Замойський зі зрадниками не спілкується. Хоче шведський король зі мною балакати, хай мені справжнього шведа пришле, а не поляка, бо поляки, котрі шведові служать, хай до собак моїх свої представництва відправляють, бо я їх зневажаю!

– Як мені Бог милий, таке мені подобається! – зі щирим захопленням вигукнув пан Заглоба.

– А щоб їх там чорти вхопили! – додав задоволений власними словами і похвалою староста. – Що? Мені з ними церемонитись, чи що?

– Дозвольте, ваша гідносте, мені особисто цю звістку їм віднести! – попросив пан Заглоба.

І не зволікаючи, подався з ординарцем, вийшов навпроти пана Яна і, либонь, не лише слова старости повторив, а мусив щось і від себе дотепного додати, бо пан Сапега так завернув із місця, немовби йому перед конем блискавка вдарила, і натягнувши шапку на вуха, відїхав.

З боку мурів і кавалерійської хоругви, яка перед брамою стояла, узялися улюлюкати на відїжджаючих:

– До буди, зрадники, перебіжчики! Поганські слуги! Ату! Ату!..

Пан Сапега став перед королем блідий, із міцно стиснутими губами. Король також був збентежений, бо Замість обмануло його надію. Більше того, незважаючи на те, що йому розповідали, монарх сподівався знайти місто не більш стійке, ніж Краків, Познань та інші, які він уже здобув. Тим часом побачив потужну фортецю, яка нагадувала данські та нідерландські, про які без гармат великого калібру не міг навіть мріяти.

– Що там? – спитав він, побачивши пана Сапегу.

– Нічого! Пан староста не хоче балакати з поляками, котрі вашій королівській величності служать. Послав до мене свого блазня, котрий мене і вашу королівську величність знеславив так сороміцьки, що я повторити не наважуся.

– Мені байдуже, з ким хоче балакати, лише б розмовляв. Мені не бракує залізних аргументів, а тим часом Форгеля йому пошлю.

Через півгодини Форгель із суто шведською запобігливістю сповістив про себе біля воріт. Навісний міст повільно опустився на рів і генерал в'їхав у фортецю. Його зустріли зі спокійною гідністю. Не зав'язували очей ні йому, ні комусь зі свити. Вочевидь, хотів пан староста, щоб той усе розгледів і про все міг королеві розповісти. Магнат прийняв посла з такою розкішшю, як справжній князь, чим справив карколомне враження, бо пани шведські не мали і двадцятої частини таких багатств, як поляки, а пан староста між польськими був чи не найзаможнішим. Хитрий швед одразу ж узявся господаря трактувати, немовби його король Карл до рівного собі монарха з посольством послав, запобігливо назвав його принцом і весь час так вельможу називав, хоч пан Собіпан уже першого разу йому заперечив:

– Я не принц, *eques polonus sum*, і вже тому князям рівний!

– Ваша світлосте! – правив далі, не даючись збити себе на манівці, Форгель. – Найясніший шведський цісар і володар (тут він довго називав усі титули) зовсім не як ворог сюди прибув. Відверто кажучи, він на відвідини сюди приїхав і через мене оголошує, маючи, сподіваюся, небезпідставну надію, що ваша світлість для особи його і його війська браму свою відчинити захоче.

– У нас немає такого звичаю, – відповів пан Замойський, – щоб комусь у гостинності відмовляти, хоч би навіть і непростений приїхав. Завжди в мене знайдеться місце за столом, а для такої гідної особи навіть почесне. Скажіть, отже, ваша гідносте, найяснішому цісарю, що це честь для мене, тим більше, що вельможний Карл-Густав є господарем у Швеції, як я в Замості. Але, як ваша гідність могла бачити, слуг мені не бракує, тому його шведська ясновельможність не має потреби своїх з собою брати. Інакше я міг би подумати, що він мене вважає задрипанцем і зневагу хоче мені виказати.

– Добре! – прошепотів за спиною пана старости пан Заглоба.

А той, закінчивши свою промову, став губи надимати, пихтіти та повторювати:

– Га! Ось так! Га!

Форгель прикусив вус, помовчав трохи і продовжив:

– Найбільшим доказом недовіри стало б для короля, якби ваша світлість його гарнізон у фортецю впустити не погодилась. Як королівський повірений я знаю його найпотаємніші думки, до того ж маю наказ оголосити вашій гідності і слово від імені короля дати, що він ні держави замойської, ні цієї фортеці займати на постійно наміру не має. Але коли війна в усій цій країні нещастя роздмухує знову, коли бунт голову підняв, а Ян-Казимир, забувши незгоди, які на Річ Посполиту впасти можуть, турбуючись лише про власні інтереси, знову з-за кордону повернувся і разом із поганами проти християнського війська нашого виступає, вирішив непереможний король і мій сюзерен навіть до диких татарських і турецьких степів його переслідувати, а на меті в нього лише спокій країни, перемога справедливості, щастя та свобода громадян цієї святої Речі Посполитої.

Староста калуський ударив рукою по коліну, але не зронив ні слова, лише пан Заглоба шепнув:

– Нечистий ризу одягнув і хвостом на месу дзвонить.

– Чимало добра пролилося вже на цей край з королівської милості, – правив далі Форгель, – але найясніший цісар, вважаючи в отчому своєму серці, що не достатньо зробив, ще раз провінцію свою Пруську залишив, аби знову прийти йому на порятунок, який у перемозі над Яном-Казимиром полягає. І щоб ця нова війна швидкий і щасливий кінець могла мати, потрібне його королівській величності невідкладне тимчасове розміщення в цій фортеці, бо

вона має для війська його королівської величності стати оплотом, звідки переслідування заколотників буде відбуватися. Але почувши, що той, хто в Замостю господар, є не лише заможним, не лише старовинністю роду, дотепністю, прекрасним розумом, а й любов'ю до батьківщини всіх перевершує, король і мій сюзерен промовив: «Він мене зрозуміє, він наміри мої щодо цієї країни оцінити зуміє, довіри моєї не зрадить, надію перевершить, до щастя та спокою цієї країни першим руку докладе». Так і є! Адже саме від вас, пане, залежить майбутня доля цієї вітчизни. Ви її врятувати і батьком для неї стати можете. Тому не сумніваюся, що ви це зробите. Хто таку славу від пращурів успадковує, той не втратить можливість, щоб її прибільшити і безсмертною зробити. Справді, більше добра ви доб'єтесь, відчиняючи ворота цієї фортеці, ніж якби навіть нову провінцію до Речі Посполитої приєднали. Король вірить, пане, що небуденна мудрість ваша нарівні із серцем до такого рішення схилилась, тому наказувати не хоче, а лише просити бажає. Володар погрози відкидає, натомість дружбу пропонує. Не як правитель із васалом, а як могутній із могутнім домовлятися прагне.

Тут генерал Форгель схилився панові старості з таким поклоном поваги, немовби істинному монархові, і замовк. У залі запанувала тиша. Всі очі втупилися в старосту.

Той же засовався, як зазвичай, на своєму позолоченому кріслі, губи надимав і строгий вигляд демонстрував. Врешті-решт, розставивши широко лікті, долоні поклав на коліна і, скидаючи головою, як норовистий кінь, промовив:

– Ось що я вам скажу! Дуже вдячний його шведській величності за його високу думку, яку має про мої розум і почуття до батьківщини. Немає нічого для мене також милішого, ніж дружба такого ось магната. Але гадаю, що наші стосунки могли б такими ж залишатися, якби його королівська величність у Стокгольмі сиділа, а я в Замостю. Що скажете? Бо Стокгольм – його величності, а Замостя – моє! Що стосується почуттів до Речі Посполитої, то на мою думку, не тоді буде їй краще, коли шведи її землю топтатимуть, а коли з неї заберуться. Ось така-от рація! Не сумніваюся, що Замостя могло б його величності у вікторії над Яном-Казимиром допомогти, тому хочу сказати, щоб і ваша гідність знала, що я не шведському королеві, в саме Янові-Казимиру присягав, тому успіхів йому бажаю, а Замостя не віддам! Ось так!

– Оце дипломатія! – гмикнув пан Заглоба.

У залі почувся радісний гомін, але пан староста ляснув руками по колінах і розмови припинив.

Форгель сторопів і стояв, наче в рот води набрав, після чого став висувати нові аргументи. Він наполягав, трохи погрожував, благав, лестив. Як патока, пливла з рота його латина, аж краплі поту зросили його чоло, але все надаремно, бо після всіх своїх найкращих аргументів, таких переконливих, що мури зруйнувати могли б, чув завжди одну відповідь:

– А я все одно Замостя не віддам, ось так!

Аудієнція затягнулася понад міру, наприкінці й зовсім стала надто обтяжливою для Форгеля, бо веселощі помалу охоплювали присутніх. Щораз частіше падало якесь словечко, якесь глузування то з вуст пана Заглоби, то з інших, після чого приглушені смішки озивалися в залі. Зрозумів нарешті Форгель, що доведеться вдатися до крайніх засобів, тому розгорнув пергамент із печатками, який тримав у руці і на який ніхто досі не звертав уваги, виструнчився та проголосив урочистим, чітким голосом:

– За відкриття воріт фортеці його королівська величність (далі знову йшов довгий перелік титулів) жертвує вашій світлості Люблінське воєводство у спадкове володіння!

Здивувалися всі, почувши це, здивувався на мить і сам пан староста. Своєю чергою, Форгель став окидати переможним поглядом усе навколо, аж тут поміж глухої тиші озвався польською до старости пан Заглоба, котрий стояв тут же за ним:

– Подаруйте, ваша гідносте, шведському королеві навзаєм Нідерланди.

Пан староста не міркував довго, ударив руками об поли і випалив на всю залу латиною:

– А я жертвую його королівській величності Нідерланди! Тут зала вибухнула одним гоме-ричним реготом. Тряслися животи і пояси на животах. Одні аплодували, інші вихитувалися, наче п'яні, ще інші спиралися на сусідів, і сміх не припинявся. Форгель зблід, брови насупив загрозово, але чекав із вогнем у зіницях і головою, гордо закинутою догори. Як тільки напад сміху минувся, спитав чемним, уривчастим голосом:

– Чи це остаточна відповідь вашої гідності?

На це пан староста підкрутив вуса.

– Ні! – сказав він, ще гордовитіше закидаючи голову. – Я ще маю гармати на мурах!

Перемови провалилися.

Двома годинами пізніше загуркотіли гармати зі шведських окопів, а замойські відповіли їм не менш потужно. Все Замостя вкрилося димом, немов густою хмарою, тільки раз по раз виблискувало в цій хмарі і грім лунав без угаву. Але скоро вогонь із важких фортечних фальконетів переміг. Шведські ядра падали в рів або відбивалися без наслідків від міцних стін. Над вечір ворог був змушений відступити з ближчих шанців, бо фортеця засипала їх таким градом ядер, що живий дух витримати не міг. Задихаючись від гніву, шведський король наказав спалити всі навколишні села та містечка, так що околиця виглядала уночі, як одне море вогню, але пан староста цим не переймався.

– Гаразд, – видихнув він, – нехай палять! Ми маємо дах над головою, а їм швидше за комір налетить.

І настільки був задоволений собою і веселий, що того самого дня звелів пишний бенкет влаштувати і допізна з келихами розважався. Замкова капела грала на бенкеті так гучно, що навіть у гуркоті гармат чути її було аж до найдалших шведських шанців.

Але і шведи стріляли вперто, навіть настільки вперто, що вогонь тривав упродовж усієї ночі. Наступного дня прийшли королеві ще кільканадцять гармат, із яких, заледве витягнувши їх на вали, відразу ж почали по фортеці гатити. Не сподівався король, щоправда, розтрити мури, хотів лише старосту переконати, що вирішив штурмувати відчайдушно та неблаганно. Монарх прагнув налякати ворога, але ці зусилля були просто смішними. Пан староста ані на мить у таке не повірив і, часто показуючись на мурах, кричав на фоні запеклої стрілянини:

– І хочеться їм порох надаремно витрачати?!

Пан Володийовський та інші офіцери просилися на вилазку, але пан староста не дозволив. Не хотів даремно кров марнувати. Знав зрештою, що все скінчилося б відкритим боєм, бо такого воїна, як шведський король, і таку навчену армію не заскочиш зненацька. Пан Заглоба, убачивши незмінність позиції старости в цьому питанні, ще більше наполягав та обіцяв, що сам вилазку проведе.

– Занадто, пане, ви до крові спрагли! – відповів Собіпан. – Нам добре, шведам погано, то якого біса до них пертисся? Ви полягти можете, а мені потрібен хороший радник, бо ви тим дотепом так гарно Форгеля збештали, про Нідерланди згадавши.

Пан Заглоба відповів, що не може всидіти за мурами, так йому до шведів свербить, але був змушений скоритися.

Тому з огляду на відсутність інших занять час свій гаяв літній шляхтич на мурах серед жовнів, застерігаючи й авторитетні поради роздаючи, які всі з неабиякою повагою слухали, маючи його за воїна дуже досвідченого й одного в Речі Посполитій із найкращих. А той тішився в душі, споглядаючи на захисників і на лицарський запал.

– Пане Міхале! – казав він панові Володийовському. – Інший уже дух у Речі Посполитій і в шляхти, інші часи. Ніхто вже про зраду та про капітуляцію навіть не думає, натомість кожен із прихильності до Речі Посполитої та монархії готовий краще життя віддати, ніж кроком ворогові поступитися. Пам'ятаєте, як рік тому з усіх боків чулося: цей зрадив, той зрадив, той протекцію прийняв, а тепер шведи вже більше за нас протекції потребують, і якщо дідько

їм її не забезпечить, то незабаром їх усіх вхопить. Бо ми тут маємо животи такі повні, що барабанщики могли б по них дубасити, а їм голод кишки очищає і батоги з них крутить.

Пан Заглоба мав рацію. Шведська армія не мала з собою запасів продовольства і для вісімнадцяти тисяч людей, не рахуючи коней, не було звідки їх одержати. Адже пан староста ще до приходу ворога постягав на кільканадцять миль навколо фураж, провіант, людську та кінську силу з усіх своїх володінь. У віддалених же околицях країни аж роїлося від загонів конфедератів, зграй озброєних селян, тому роз'їзди з табору за продовольством виходити не могли, бо тут же за табором їх певна смерть чекала.

До того ж пан Чарнецький не пішов на Завісля, а й далі кружляв навколо шведської армії, як хижий звір біля вівчарні. Повернулися нічні тривоги, зникали без вісті менші загони. Неподалік від Красника з'явилися ще якісь польські війська, які сполучення з Віслою відтяли. А ще прийшла звістка, що пан Павел Сапега з потужною литовською армією йде з півночі, що по дорозі побіжно знищив гарнізон у Любліні, місто взяв і комуніком прямує до Замостя.

Бачив цей жажливий стан найдосвідченіший із шведських полководців, старий Віттемберг, і відверто виклав усе королеві.

– Я знаю, – казав він, – що геній вашої королівської величності дива творить, але якщо про буденні речі йдеться, то нас голод зморить, а коли ворог на виснажених наступатиме, то забракне нам навіть сил утікати.

– Якби я в цій фортеці осів, – задумався король, – то за два місяці війну закінчив би.

– На таку фортецю навіть року облоги замало.

Король у душі визнавав слушність старого воїна, однак не зізнавався вголос у тому, що і сам способів не знаходить і що геній його виснажився. Але монарх усе ж покладався на якийсь несподіваний випадок, тому звелів стріляти і вдень, і вночі.

– Душі їхні виснажу, то й до угод будуть сумирніші, – вирішив він.

Після кількох днів стрілянини, такої запеклої, що світу крізь дим не було видно, послав король знову Форгеля до фортеці.

– Король і мій сюзерен, – повідомив той, ще раз з'явившись перед старостою, – розраховує на те, що шкода, якої Замостя зазнало від наших гармат, прояснить розум вашої світлості і до перемов схилить.

На що пан Замоїський відповів:

– Звісно, що так!.. Шкода є. Чому б їй не бути! Ви вбили свиню на ринку, якій осколок гранати в живіт потрапив. Стріляйте ще тиждень, то може вб'єте ще одну.

Форгель приніс цю відповідь королеві. Увечері знову відбулася рада в королівській ставці. Наступного дня взяли шведи пакувати намети на підводи і стягувати гармати із шанців. А вночі все військо забралось звідтіля.

Замостя гриміло за ними з усіх гармат, а коли вже щезли з очей, вийшли через південну браму дві хоругви, Шемберка з ляуданською, і подалися вслід за втікачами.

Шведи тягнули на південь. Віттемберг радив, щоправда, повертатися до Варшави і з усіх сил переконував, що це єдина дорога для порятунку, але шведський Александр вирішив уперто переслідувати до найдалших кордонів держави польського Дарія.

Розділ IV

Весна того року дивними ходила дорогами, бо коли на півночі Речі Посполитої вже розтанули сніги, полилися занімілі ріки, й уся країна потекла березневою водою, то на півдні від гір ще розповсюджувався на поля, на води та бори крижаний подих зими. У лісах лежали замети, замерзлі дороги стугоніли під копитами коней, дні були сухі, заходи сонця червоні, а ночі зоряні та морозні. Люд, що сидів на родючих глинах, на чорноземі та буроземі Малої Польщі, радів від тієї міцності морозів, переконаний, що загинуть від них як польові миші, так і шведи. Але весна, яка довго не приходила, настала так раптово, як панцерна хоругва в атаку на ворога. Сонце сипонуло з неба живим вогнем і відразу затріщала зимова шкаралупа. З угорських степів прилетів потужний і теплий вітер, узявся дмухати на луки, поля та пуші. Відразу ж поміж сяючих калюж зачорніла рілля, зелені пагони вистрелювали на низькому поріччі, і ліси заплакали сльозами розтоплених бурульок.

На постійно погожому небі щодня виднілися журавлині ключі, зграї диких качок, чирянок і гусей. Прилетіли лелеки на минулорічні колеса, а під стріхами заметушилися ластівки, чулося щебетання птаства по селах, верески по лісах і ставках, а вечорами вся країна була наповнена кумканням і кваканням жаб, які розкошували у калабанях.

Після цього полилися рясні дощі, що, наче нагріті, падали вдень, падали вночі, і так без перерви. Поля перетворилися на озера, ріки піднялися, броди сталися непрохідними, запанувала «в'язкість і непридатність заболочених доріг». Поміж цієї води, багнюки та боліт волоклися на південь шведські загони.

Але як мало натовп, що йшов, як на страту, нагадував ту чудову армію, яка свого часу вступила з Віттембергом у Велику Польщу. Голод залишив сизі відбитки на обличчях старих воїнів. Вони йшли, більше на примар, ніж на людей схожі, замучені, пригнічені, без сну, знаючи, що наприкінці дороги не їжа їх чекає, а голод, не сон, а битва, а якщо й відпочинок, то хіба вічний спокій смерті.

Закуті в залізо кістяки вершників сиділи на скелетах коней. Піхотинці ледве ноги волочили, ледве тремтячими руками могли втримати списи та мушкети. День збігав за днем, а вони все йшли і йшли вперед. Підводи ламалися, гармати застрягали у болотах. Просувалися так повільно, що часом заледве за весь день милю прочвалати могли. Хвороби кинулися на солдатів, як круки на стерво. Одні клацали зубами від лихоманки, інші лягали від слабкості на сиру землю, бажаючи краще померти, ніж далі йти.

Та шведський Александр уперто переслідував польського Дарія. Водночас він і сам був переслідуваний. Як за хворим буйволом ідуть уночі шакали, чекаючи, поки той із ніг звалиться, і той знає, що все одно впаде, чуючи завивання голодної зграї, так і за шведами йшли шляхетські та селянські загони, щораз ближче наступаючи, щораз зухваліше нападаючи та дошкуляючи.

Нарешті підійшов і найстрашніший з усіх пан Чарнецький, і він був уже близько. У шведському ар'єргарді, коли озиралися позад себе, бачили вершників, часом далеко на краю горизонту, часом за стаю, часом на два постріли з мушкета, а часом, коли атакували, то й над самим карком.

Ворог прагнув битви. З розпачем молилися за неї шведи до Господа Бога, але пан Чарнецький битви не приймав. Він чекав слушної нагоди. А тим часом вважав за краще шарпати або випускати на них поодинокі партії, немовби сокола на водне птаство.

Так вони йшли одні за одними. Бувало, однак, що пан каштелян київський минав шведів, випинався і перетинав їм шлях, симулюючи, що шикуються до зіткнення. Тоді сурми грали радісно з одного кінця шведського табору в інший і – о диво! – нові сили, новий дух враз оживляв потомлені ряди скандинавів. Хворі, намоклі, безсилі, на Лазарів схожі, ставали враз

до битви з палаючими обличчями, з вогнем у зіницях. Списи та мушкети рухалися з такою чіткістю, немовби залізні тримали їх руки, військові команди лунали так гучно, немовби із найздоровіших виходили грудей. І линули вперед, аби грудьми об груди вдаритись.

Та пан Чарнецький ударив раз і другий, а коли загриміли гармати, відводив війська, залишаючи шведам даремні зусилля, ще більшу нехоть і розчарування.

А там, де гармати встигнути не могли, і лише спис і шабля могли у чистому полі розгулятися, там ударяв, як блискавка, знаючи, що в рукопашній шведська кавалерія навіть добровольцям протистояти не зможе.

І знову Віттемберг пропонував королю відступити, щоб себе і військо не згубити, але той у відповідь кривив рот, вогнем сипав із очей і вказував рукою на південь, де в руських землях сподівався знайти Яна-Казимира, відкрите для перемог поле, відпочинок, провіант, фураж для коней і багату здобич.

Тим часом, на його нещастя, польські полки, які служили йому до цього часу, єдині, що тепер могли б стягнутися з паном Чарнецьким, стали покидати шведів. Першим «подякував» за службу пан Зброжек, котрого не бажання здобичі, а лише сліпе прив'язання до хоругви та жовнірська вірність тримали дотепер при Карлові. «Подякував» таким чином, що розбив полк драгунів Міллера, половину людей вирізав і зник. Після нього «подякував» пан Калинський, по шведській піхоті проїхавшись. Пан Сапега ставав що не день то пригніченішим, щось у душі переживав, щось планував. Сам ще не пішов, але люди з його хоругви втікали щодня.

Йшов таким чином Карл-Густав на Нароль, Цешанув та Олешіці, щоб до Сяну дістатися. Підтримувала його надія, що Ян-Казимир заступить йому дорогу та битву нав'яже. Перемога ще могла шведську долю поправити і фортуна на свій бік схилити. Тим більше, що поширилися чутки, що Ян-Казимир вирушив зі Львова з кварцяним військом і татарами. Але розрахунки Карла підвели, тому що Ян-Казимир волів зачекати об'єднання військ і приходу литовців пана Сапегі. Зволікання було його найкращим союзником, бо він дужчав із кожним днем, а Карл із кожним днем слабшав.

– Не військо на нас іде, і не армія, а похоронна процесія! – подейкували старі воїни в таборі Яна-Казимира.

Таку ж думку поділяла і більшість шведських офіцерів.

Сам же король повторював, що на Львів іде, але дурив і себе, і своїх. Не до Львова йому треба було, а про власний порятунок думати. Зрештою, він навіть не був упевнений, чи Ян-Казимир у Львові перебуває, бо міг відступити хоч на Поділля, щоб вивести за собою ворога в далекі степи, в яких довелося б шведам загинути безславно.

Пішов Дуглас під Перемишль долю випробувати, чи не захотіла б принаймні ця фортеця здатися. Повернувся не лише ні з чим, а й добряче пошарпаним. Катастрофа наближалася повільно, але невблаганно. Всі чутки, що долинали до шведського табору, були тільки її підтвердженням. Щодня надходили нові і щоразу грізніші.

– Пан Сапега йде, він уже в Томашеві! – повідомляли одного дня.

– Пан Любомирський насувається з Передгір'я з військом і горянами! – інформували наступного.

І знову потім:

– Король веде кварту⁶ і сто тисяч орди! З паном Сапегою з'єднався!

Були між цими депешами життя і смерті як правда, так і дезінформація, але всі сіяли жах. Дух війська впав. Колись, як тільки Карл власною персоною з'являвся перед полками, його вітали тисячоголосі вигуки, в яких звучала надія на перемогу. Тепер полки стояли перед ним глухі та німі. Зате біля вогнищ зголоднілі та потомлені смертельно солдати більше гомоніли про пана Чарнецького, ніж про власного короля. Бачили його всюди. І дивна річ! Коли впро-

⁶ *Кварта* – наймане регулярне військо на утриманні короля.

довж кількох днів не зник жоден роз'їзд, коли кілька ночей сплигло без тривоги, без вигуків «Алла» і «Бий, убий», неспокій нарастає ще більший.

– Чарнецький зачаївся. Бог зна, що він задумав! – повторювали солдати.

Карл зупинився на кілька днів у Ярославі, міркуючи, до чого б краще вдатися. Весь цей час вантажили на баржі хворих жовнів, котрих у таборі було безліч, і відсилали рікою до Сандомира, найближчого укріпленого міста, яке ще залишалось у шведських руках. Після завершення цієї роботи, коли саме прийшли звістки про те, що Ян-Казимир залишив Львів, вирішив шведський король уточнити, де саме польський монарх перебуває.

З цією метою полковник Канненберг із тисячею вершників перейшов Сян і подався на схід.

– Можливо, що долю війни і нас усіх ви тримаєте у руках, – сказав йому король на прощання.

І справді, багато від цього роз'їзду залежало, адже в найгіршому разі Канненберг мав забезпечити табір провіантом. А якби точно розвідав, де Ян-Казимир опинився, то шведський король міг би негайно вирушити з усіма силами проти польського Дарія, розбити вороже військо, а якщо пощастить, то і його самого полонити.

Тому Канненберг отримав найбоєздатніших солдатів і найкращих коней. Вибір був зроблений тим старанніший, що полковник не міг із собою брати ні піхоту, ні гармати, тому були потрібні такі люди, котрі могли б у чистому полі з шаблею в руці протистояти польській кінноті.

Дня 20 березня роз'їзд відбув. Коли проходили через міст, безліч офіцерів і солдатів їх проводжали до передмостового укріплення:

– Боже, веде вас! Боже, дай вам вікторію! Боже, дай вам щасливе повернення!

Вони розтягнулися довгою мотузкою, бо було їх тисяча, йшли двійками, по свіжовідновленому мосту, один прогін якого ще не був закінчений, як-небудь вистелений дошками, щоб тільки пройти могли.

Добра надія світилася в їхніх обличчях, бо були нарешті ситі. Іншим відняли, а їх нагодували, і горілки налили їм до фляг. Тому їхали, весело покрикуючи та хизуючись перед солдатами, що зібралися біля передмостя:

– Самого Чарнецького на аркані притягнемо!

Телепні! Не знали, що йшли, як ідуть воли на забій до різниці!

Все складалося їм на погибель. Як тільки пройшли, відразу ж шведські сапери розібрали після них тимчасовий поміст, аби покласти міцніші балки для майбутнього проходження гармат.

А експедиція завершилася, підспівуючи собі тихо, до Великих Очей, шоломи вояцькі виблискували на сонці, на закрутах раз і другий, потім вони занурилися в густий дрімучий ліс. Проїхали півмилі – нічого! Тиша навколо, лісові глибини були цілком спорожнілі. Тому зупинилися, щоб дати передихнути коням, після чого рушили повільно далі. Так дісталися до Великих Очей, в яких також не знайшли жодної живої душі.

Ця порожнеча здивувала Канненберга.

– Либонь, нас тут сподівалися, – зауважив він майорові Свено. – Але пан Чарнецький мусить бути деінде, бо не влаштував нам засідку.

– Чи ваша гідність накаже відступати? – поцікавився Свено.

– Ні, підемо вперед, навіть під сам Львів, до якого не так уже далеко. Треба язика схопити і королеві про Яна-Казимира якусь звістку привезти.

– А якщо на переважаючі сили наткнемося?

– Навіть якщо зустрінемо й кілька тисяч цієї галайстри, яку вони посполитим рушенням називають, то з такими жовнірами дамо собі раду.

– Але можемо натрапити і на регулярне військо. А в нас немає гармат, а гармати проти них – головне.

– Тоді відступимо і королеві про ворога повідомимо. А тих, хто захоче нам відступ відрізати, розіб'ємо.

– Ночі я боюся! – задумався Свено.

– Будемо дотримуватися обачності. Харчів для людей і коней маємо на два дні, тому немає потреби квапитися.

Так що коли вони знову занурилися в густий ліс за Великими Очами, то пересувалися набагато обережніше. П'ятдесят коней пішло вперед. Вершники їхали з мушкетами напоготові, сперши приклади на стегна, й озиралися уважно на всі боки. Досліджували чагарники, хащі, часто зупинялися, прислухалися, часом з'їжджали з дороги набік, аби дослідити прибережний бір, але ні на дорозі, ні на узбіччях не було нікого.

Лише годинаю пізніше, минувши закрут, доволі крутий, двоє рейтарів, котрі їхали попереду, побачили за чотириста кроків перед собою вершника на коні.

День був погожий і сонце світило ясно, тому того вершника було видно, як на долоні. Це був невисокий жовнір, одягнений дуже пристойно і по-чужоземному. Він здався особливо малим, бо сидів на рослому буланому бахматі, відразу видно, що породистому.

Вершник їхав собі повільно, немовби не бачив, що військо за ним валить. Весняні повені прорили в дорозі глибокі канави, в яких шуміла мутна вода. Тому вершник зупиняв перед ровами коня, а той перескакував їх із пружністю оленя і знову йшов підтюпцем, мотаючи головою і фиркаючи час від часу бадьоро.

Двоє рейтарів притримали коней і стали оглядатися за вахмістром. Той якраз підїхав, зиркнув і промовив:

– Це якийсь гончак із польської псарні.

– Я гукну по нього! – запропонував рейтар.

– Помовчи. Може їх тут бути більше. Давай до полковника!

Тим часом підїхала решта авангарду, всі зупинилися; низькорослий лицар і собі притримав коня і розвернув його до шведів, немовби їм хотів дорогу заступити.

Якийсь час вони дивилися на нього, а він на них.

– Є й другий! Другий! Третій! Четвертий, ціла ватага! – враз загукали у шведських лавах.

Аж тут з обох боків дороги висипали вершники, спочатку поодиночі, потім по двоє, по троє. Всі зупинялися біля того, котрий з'явився першим.

Тут і друга шведська варта зі Свено, а відтак і весь загін із Канненбергом підійшли до форпосту. Канненберг і Свено виїхали зараз же наперед.

– Я впізнаю цих людей! – зауважив, ледве глянувши, Свено. – Ця хоругва першою вдарила на графа Вальдемара під Големб'єм, це люди пана Чарнецького. Він і сам мусить тут бути!

Ці слова справили враження, у лавах запанувала глибока тиша, лише коні дзеленчали мундштуками.

– Десь має бути якась засідка, – зауважив Свено. – Замало їх, аби нам протистояти, але в лісі мають ховатися й інші.

Тут він звернувся до Канненберга:

– Ваша гідносьте, повертаймося!

– Добре, пане, радите, – насупився полковник. – То варто взагалі було виїжджати, якщо, побачивши кількадесят обідранців, маємо повертатися? То чому, побачивши одного, було не налякатися?.. Вперед!

Шведська шеренга просувалася далі дуже обережно, за нею друга, третя, четверта. Відстань між двома загонами зменшувалася.

– Плі! – скомандував Канненберг.

Шведські мушкети нахилилися, як один, залізні ший витягнулися в бік польських вершників.

Але ще до того, як мушкети встигли дати залп, польські вершники завернули коней і кинулися навтьоки безладною гурбою.

– Вперед! – рикнув Канненберг.

Загін рушив із місця ступом, аж земля задрижала під важкими копитами рейтарських коней.

Ліс наповнився криками переслідувачів та втікачів. Після чверті години гонитви, чи то шведські коні були кращі, чи то польські дорогою вимучені, але простір, що розмежовував два війська, катастрофічно зменшувався.

Але водночас сталося й щось дивне. Безладна спочатку польська гурба, у міру розвитку втечі, не лише не розпорошилася ширше, а навпаки, втікала в щораз кращому ладі, щораз рівнішими рядами, немовби сама швидкість коней шикувала вершників у лави.

Свено це помітив, розвернув коня і помчав до Канненберга, гукаючи:

– Ваша гідносте! Це не пересічна партія, а регулярне військо, яке навмисно втікає, щоб у засідку нас привести.

– У цій засідці будуть демони чи люди? – відрубав Канненберг.

Дорога підіймалася дещо вгору і ставала щораз ширшою, ліс рідів і на його краю виднілося ще незаросле поле, точніше величезна галявина, оточена зусібіч густим і сірим бором.

Польська хоругва пришвидшилась і виявилось, що раніше вона зумисне не розвивала повної швидкості, бо в коротку мить опинилася так далеко, що шведський командир збагнув, що ніколи вже її не наздожене. Діставшись до половини галявини і помітивши, що ворог уже майже іншого її кінця досяг, пригальмував своїх людей і наказав сповільнити біг.

Але, о, диво, польський загін, замість потонути в протилежному лісі, зробив на самому краю величезне півколо і розвернувся навскач до шведів, ставши відразу в такому вірцевому бойовому порядку, що здивував навіть свого ворога.

– Так і є! – вигукнув Канненберг. – Це регулярне військо! Перешикувалися, як на муштрі. Чого ж вони хочуть до дідька?..

– Йдуть на нас! – пояснив Свено.

Натомість хоругва рушила вперед ступом. Субтильний лицар на буланому бахматі кричав щось до своїх, висувався вперед і знову притримував коня, шаблею знаки подавав, либонь, саме він був командиром.

– Вони справді атакують! – роззявив рота Канненберг. А коні під нападниками розігналися та стригли вухами, витягувалися так, що заледве животами не торкалися землі. Вершники схилилися до ший тварин і сховалися за гривами. Шведи, котрі стояли в першій шерензі, відчували лише дихання сотні коней і бачили вибухнені очі. Вихор так не насувається, як мчала ця хоругва.

– Бог із нами! Швеція! Вогонь! – скомандував Канненберг, підіймаючи вгору шпагу.

Гримнули всі мушкети, але цієї ж миті польська хоругва досягла шведів так стрімко, що розкидала праворуч і ліворуч перші їхні шеренги, врізалася в гущавину людей і коней, як клин входить у розщеплене дерево. Вчинився жахливий вир, броня вдарялася об броню, шабля об шаблю, а той брязкіт, кінське хропіння, лемент умираючих чоловіків розбудив таке відлуння, що весь дрімучий ліс відізвався битві, як круті гірські скелі вторують громам.

Шведи сторопіли на якусь мить, особливо що значна їхня кількість упала під першим натиском, але скоро оговтавшись, насили потужно на супротивників. Фланги їхні перемішалися між собою, а що поляки і без того перли вперед, маючи намір пройти «штосом», то їх хутко оточили. Середина шведів прогиналася, натомість фланги напирали щораз дужче, однак не спромоглися розірвати ряди атакувальників, бо ті захищалися відчайдушно і з усією тією незрівнянною елегантністю, яка робила польську кавалерію такою страшною в рукопашній. Працювали шаблі проти рапір, трупи падали густо, але перевага вже стала схилитися на шведський бік, як тут з-під темної стіни бору викотилася ще одна хоругва і помчала з лементом на ворогів.

Праве крило шведів під командуванням Свено моментально розвернулося до нового ворога, в якому досвідчені шведські жовніри впізнали гусарів.

Вів її чоловік, котрий сидів на баскому тарантовому⁷ коні, одягнений у бурку та рисячу шапку з чаплиним пером. Видно його було чудово, бо їхав збоку, за кільканадцять кроків від жовнірів.

— Чарнецький! Чарнецький! — залунало у шведських рядах.

Свено поглянув із розпачем на небо, потім стиснув колінами коня і рушив лавою.

Пан Чарнецький підвів гусарів на кільканадцять кроків, і коли добряче розігналися, сам завернув.

Раптом із бору вигулькнула третя хоругва, командувач зараз же поскакав до неї й повів. Коли ж з'явилася четверта, булавою вказав, куди має вдарити. Хтось сказав би, що це господар веде женців і розподіляє між ними роботу.

А вже коли з'явилася п'ята, то пан Чарнецький особисто став на її чолі і повів вояків в атаку.

Однак гусари вже відкинули назад праве крило і за мить розірвали його повністю, три наступні хоругви оточили за татарською модою шведів і, здійнявши галас, стали рубати переляканих залізом, колоти списами, розбивати, топтати, а відтак гнати ворога з верещанням і різаниною.

Канненберг второпав, що потрапив у засідку і наче під ніж завів свій загін. Тут уже не йшлося йому про перемогу, хотів принаймні якнайбільше людей врятувати, тому наказав сурмити відступ. Стали відступати шведи усією гурбою до тієї ж дороги, якою з Великих Очей приїхали, вояки ж пана Чернецького їх переслідували так стрімко, що подих польських коней зігрівав шведам спину.

У таких умовах і перед жахом, який охопив рейтарів, відступ цей не міг уже відбуватися в бойовому порядку, кращі коні вирвалися вперед і незабаром чудовий загін Канненберга перетворився на безладну купу втікачів, котрі майже не чинили опору.

Чим довше тривала погоня, тим ставала вона безладнішою, бо і поляки не дотримувалися ладу, а кожен відпускав коня, скільки пари в ніздрях, діставав, кого хотів, і вбивав, кого бажав.

Перемішалися, отже, одні з іншими. Декотрі польські жовніри обганяли останні шведські ряди і траплялося, що один із товаришів підіймався у стременах, щоб посилити удар в утікаючого перед собою рейтара, натомість сам гинув, уражений рапірою ззаду. Встелилася густим шведським трупом дорога до Великих Очей, але це ще не був кінець гонитви. І одні, і другі на всьому смаку вилися в ліс, там зморені шведські коні почали зупинятися і різанина стала ще кривавішою.

Декотрі рейтари зістрибували з коней і втікали в ліс, але заледве кільканадцятєро на таке відважилися, бо знали з досвіду шведи, що в лісах чигають селяни, тому вважали за краще загинути від шабель, ніж у жахливих муках, яких розлучений люд їм не жалів.

Декотрі благали про пощаду, переважно надаремно, бо кожен волів убити ворога та гнатися далі, ніж узявши його за бранця, стежити за ним і дальшої гонитви занехаяти. Тому рубали немилосердно, щоб ніхто зі звісткою про поразку не повернувся. Пан Володийовський мчав попереду з ляуданською хоругвою. Він був саме тим вершником, котрий першим явився шведам на звабу, він першим ударив, а тепер, сидячи на коні, як вихор мчав, віддався інстинктам, прагнучи кров'ю насититись і за поразку під Голомб'єм поквитатися. Щоразу як наздоганяв рейтара, то гасив його так спритно, як свічку. Часом проїхався на потилицях двох, трьох чи навіть чотирьох водночас, блискавично, бо за мить уже самі коні без вершників мчали перед ним. Даремно котрийсь шведсько брав власну рапіру за вістря й обертаючи ефесом до лицаря, повідомляючи, що здається, голосом та очима вимолював жалість. Пан Володийовський навіть

⁷ Тарантовий – чорно-білий.

не зупинявся біля нього, встромляв лезо шаблі туди, де шия грудей торкається, завдавав легкий удар, незначний, а той руки розкидав, блідими вустами одне чи два слова промовляв, після чого остаточно занурювався в сутінки смерті. Пан Володийовський же, не озираючись, мчав далі і нові жертви на землю, як снопи, скидав.

Зауважив страшного женця відважний Свено і, скликавши кільканадцятьох найкращих рейтарів, вирішив жертвою власного життя припинити хоча б на хвилину погоню, щоб інших урятувати. Розвернули вони коней і, виставивши перед себе рапіри, чекали на тих, хто їх наздоганяв. Пан Володийовський, помітивши це, навіть на мить не завагався, здибив коня і навалився на них у саму середину. І ще до того, як хтось устиг оком моргнути, вже два шоломи звалилися під ноги коней. Більше десяти лез цілилися тепер у груди пана Володийовського, аж тут йому на підмогу прийшли пани Скшетуські, Юзва Бутрим-Безногий, пан Заглоба і Рох Ковальський, про котрого старий шляхтич казав, що той, навіть ідучи в атаку, очі заплющує і дрімає, а прокидається лише, коли грудьми об груди ворога вдариться.

Пан Володийовський пірнув під кульбаку так стрімко, що рапіри порожнє повітря прошили. Цього він навчився від аккерманських татарів, і ще малим, водночас неймовірно пластичним будучи, до такої досконалості цей прийом довів, що зникав, коли хотів, з очей, чи то за шиєю, а чи під кінським животом. Так зник і цього разу, а поки зачудовані рейтари намагалися допетрати, куди той подівся, знову несподівано на кульбаці опинився, страшний, як дикий лісовий кіт, коли в гущу гончаків із високих гілок стрибне.

Тим часом і товариші йому допомогли, сіючи смерть і паніку. Один із рейтарів приклав панові Заглобі до самих грудей пістоля, але Рох Ковальський, котрий опинився по лівий від нього бік, не маючи змоги рубати шаблею, стиснув п'ястук і в голову з розмаху шведові зацідив, аж той звалився вмент під коня, так, наче у нього блискавка влучила. Пан Заглоба видав радісний вигук і рубонув у скроню самого Свено, котрий руки опустив і чолом вперся в шию коня. Побачивши це, кинулися навтьоки інші рейтари. Пан Володийовський, Юзва Безногий і двійко Скшетуських кинулися за ними і вирізали всіх, перш ніж ті проскакати сто кроків зуміли.

Погоня тривала. Шведським коням усе більше дихання в грудях запирало. Із тисячі вишколених рейтарів, котрі з Канненбергом вийшли, залишилося якихось сто кількадесят вершників, решта лежали довгою смугою на лісовій дорозі. Але і та остання купа меншала щомиті, бо польські руки не припиняли над нею працювати.

Вороги все ж зуміли вискочити з лісу. Вежі Ярослава вималювалися виразно у блакиті. Надія наповнила серця втікачів, бо знали вони, що в Ярославі стоїть сам король і його основні сили, і що будь-якої миті може прийти їм на допомогу.

Та забули вони про те, що зараз же після їхнього відходу прибрали поміст на останньому прогоні моста, щоб посилити його балками для гармат.

А пан Чарнецький чи то знав про це від своїх шпигунів, чи навмисно хотів себе шведському королеві показати і на його очах дорізати залишки цих нещасних, тому не лише не припинив погоні, але сам із хоругвою Шемберка вперед виривався, особисто рубав, своєю власною рукою різав, переслідував супротивників так, немовби цим своїм наскоком хотів на Ярослав ударити.

Тут уже дісталися на відстань стаї до моста. Зойки з поля долетіли до шведського табору. Безліч жовнірів та офіцерів вибігли з міста подивитися, що там відбувається. Як тільки поглянули, тут же помітили й упізнали рейтарів, котрі вранці з табору вийшли.

– Загін Канненберга! Загін Канненберга! – репетували тисячі горлянок.

– До ноги майже їх вирізали! Заледве сто людей біжить! Цієї миті прибув і сам король, а з ним Віттемберг, Форгель, Міллер та інші генерали. Король зблід.

– Канненберг! – видихнув він.

– Заради Христа та його ран! Міст розібраний! – залентував Віттемберг. – Їх усіх переб'ють!

Король глянув на річку, що піднялася. Весняна вода шуміла жовтою хвилею, про переправу допомоги вплав годі було й думати.

Гонитва наближалася все більше. Тут знову закричали:

– Королівський обоз і гвардія підходить! Загинуть і вони! Якось так сталося, що частина підвод і сотня людей і пішої гвардії виринули в цей момент іншим шляхом із прилеглих лісів. Помітивши, що діється, люди з ескорту, переконані, що міст цілий, що духу побігли до моста.

Але їх помітили з поля і негайно триста коней погналося за новими втікачами, а на чолі всіх летів із шаблею, піднятою над головою, і вогнем в очах пан Рендзян. Невелику він мав можливість досі свою мужність проявити, але вбачивши вози, в яких могла лежати рясна здобич, відвага так заповнила його серце, що орендар із Вонсоші вирвався на кількадесят кроків уперед. Піхотинці біля фір, збагнувши, що не втечуть, зімкнулися в каре і сто мушкетів спрямували в груди пана Рендзяна. Гуркіт струсив повітрям, хмара диму вкрила стіни каре, а коли розсіялася, пан орендар перед стіною здивив коня так, що передні копита зависли на якусь мить над головами рейтарів, і навалився, як грім, на захисників.

Лавина вершників хлинула за ним.

Як і тоді, коли вовки валять коня, він ще живе і лежачи на хребті захищається відчайдушно копитами, а хижакі вкривають його цілком і обдирають із нього живі шматки м'яса, так і ті підводи та піхотинці неслися масою коней і вершників, і все заклубочилося. Лише страшні зойки виривалися з цього виру та долітали до вух шведів, котрі стояли на тому березі.

А тим часом ближче берега дорізали залишки рейтарів Канненберга. Уся шведська армія вивалилася натовпом, як одна людина, на високий берег Сяну. Піхота, кавалерія, артилерія перемішалися між собою. І дивилися всі, наче в давньому римському цирку на видовище, лише споглядали, зціпивши зуби, з розпачем у грудях, нажахані, побиваючись від безпомічності. Часом із грудей цих мимовільних глядачів виривався страшний зойк. Часом лунав загальний плач, і знову западала тиша і чути було лише тяжке дихання осатанілих жовнірів. Бо ця тисяча людей, котрих вивів Канненберг, була окрасою та гордістю всієї шведської армії. Це були самі ветерани, вкриті славою в бозна-яких землях і в бозна-скільких битвах! А тепер вони бігли, як напуджена отара овець по обширу протилежної оболоні, гинучи, як барани під ножом різника. Це вже не була битва, а лише бійня. Страшні польські вершники носилися, як завірюха, по бойовиську, верещали на різні голоси і переслідували рейтарів. Часом за одним мчало кілька або й кільканадцятро, часом один за одним. Інколи наздогнаний швед схилявся в сідлі, щоб удар ворогові полегшити, інколи приймав битву, але все одно гинув, бо холодною зброєю шведські жовніри не могли мірятися з вишколеною у різних битвах польською шляхтою.

Але найбільше лютував серед поляків низькорослий лицар, котрий сидів на своєму буланому коні, що кружляв як сокіл. Зауважило його врешті-решт усе військо, бо за ким він погнався, кого перестрів, гинув хтозна-як і хтозна-коли, такими малими, такими незначними рухами меча скидав він найкремезніших рейтарів на землю. Аж тут спостеріг він самого Канненберга, котрого кільканадцятро товаришів переслідували. Пан Міхал гукнув до них, наказом погоню зупинив і сам на полковника вдарив.

Шведи з іншого берега затамували подих у грудях. Сам король, до берега підсунувшись, споглядав із тривогою і надією в серці, бо Канненберг як великий воїн і королівський родич, із дитинства був тренований до фехтувальних вивертів італійськими майстрами, у володінні холодною зброєю не мав собі рівних у шведській армії. Тому очі тепер на нього всі звернули і ледве сміли дихнути, не те що рота розтулити. Полковник, побачивши, що масова погоня відстала, і жадаючи після поразки війська хоча б славу свою на очах королівських врятувати, промовив до своєї понурої душі: «Горе мені, якщо військо спершу втративши, власною кров'ю тепер ганьби не змию або життя не збережу, якщо цього страшного чоловіка не скину. Інакше, хоч би мене рука Бога на той бік перенесла, жодному шведові у вічі поглянути не посмію!» Зронивши це, повернув коня й атакував жовтого лицаря.

А що ті вершники, котрі його переслідували від ріки, тепер відстали, тому мав Канненберг надію, що коли здолає суперника, домчить до берега й у воду стрибне, а далі – що буде, те й буде. Якщо не зможе розбурхані хвилі переплисти, то принаймні течія його разом із конем далеко понесе, а там уже якийсь порятунок брати для нього вигадають.

Тому наскочив, як блискавиця, на субтильного лицаря, а той на нього. Хотів швед на льоту встромити свою рапіру аж по гарду під пахву супротивника, але тут же второпав, що сам майстром будучи, на ще більшого майстра натрапив, бо шпага лише зісковзнула уздовж вістря польської шаблі та захиталася якимось дивно в його руці, немовби йому раптом плече стерпло. Заледве спромігся відбити удар, який йому польський лицар завдав. На щастя, цієї миті рознесли їх коні у два протилежні боки.

Описавши тоді коло, обидва розвернулися одночасно, але повільніше їхали вже один на одного, прагнучи більше для сутички мати часу і хоч кілька разів крицю схрестити. Канненберг зібрався тепер із силами, так що став схожим на птаха, який лише дзьоба виставив міцного з настовбурченого пір'я. Знав він один безвідмовний випад, якого його один флорентієць навчив, страшний, бо оманливий, який відбити майже неможливо. Він полягав у тому, що вістря було спрямоване наче в груди, минаючи боком корпус, прошивало горло і виходило позаду потилиці. Цей прийом вирішив полковник використати тепер.

І, впевнений у собі, наближався, пригальмовуючи щораз більше коня, а пан Володийовський під'їжджав до нього дрібними стрибками. Цілу хвилину він міркував, чи аккерманівським робом не зникнути враз під конем, але що з лише одним чоловіком, причому на очах обох військ мав здибатися, то хоч і розумів, що чекає його якийсь несподіваний удар, сором йому було по-татарськи, а не по-лицарськи захищатися.

«Ти хочеш мене, як чапля сокола, лезом прохромити, – подумав собі пан Міхал, – але я тебе таким вітрячком зустріну, який ще в Лубнах натренував».

Ця думка здалася йому поки що найкращою, тому молодик випростався в сідлі, підняв шаблю і став нею махати, подібно до руху по колу вітряка, але так швидко, що повітря засвітіло вражаюче.

А що призахідне сонце вигравало на його шаблі, то оточив себе, наче променистим щитом мерехтливим. Тоді вдарив острогами бахмата і кинувся на Канненберга.

Той згрупувався ще більше і майже притиснувся до коня, в одну мить схрестив рапіру з шаблею, раптово висунув голову, як вуж, і завдав свого жакливого удару.

Але в цю мить зашумів жакливий млинок, рапіра затряслася шведові в руці, вістря поцілило в порожнечу, натомість вигнутий кінець шаблі малого лицаря з блискавичною швидкістю встромився в обличчя Канненберга, розтяв йому частину носа, рот, підборіддя, досягнув ключиці, розтrophив її і зупинився лише на перев'язі, що висіла через плече.

Рапіра випала з рук нещасного і ніч заполонила його голову, але перш ніж той упав із коня, пан Володийовський відпустив шаблю на ремінь і вхопив опонента за плечі.

Заверещали в унісон з того берега шведи, а пан Заглоба підскакав до невисокого лицаря і зрадів:

– Пане Міхале, я знав, що так буде, але був готовий за вас помститися!

– Це був майстер, – відповів пан Володийовський. – Беріть коня за вуздечку, бо він хороший!

– Га! Якби не ріка, можна було б і тих полоскотати! Я б першим...

Подальші його слова зупинив свист куль, тому, не закінчивши думку, пан Заглоба вигукнув:

– Утікаймо, пане Міхале, бо ці зрадники підстрелити нас готові!

– Не мають ці кулі достатньої стрімкості, – зауважив пан Володийовський, – бо вони задалеко.

Тим часом оточили їх інші польські вершники, вітаючи пана Міхала і дивлячись на нього із захопленням, а той тільки вусами раз по раз ворухив, бо також був задоволений собою.

А на іншому березі, між шведами, кипіло, як у вулику. Артилеристи викочували зі зусиллям гармати, тому у ближніх польських лавах озвалися сурми до відступу. На їхній відголос кожен подався до своєї хоругви, і вмить усі вишикувалися справно. Відступили під ліс і зупинилися, немовби місце ворогові залишаючи та запрошуючи його за річку. Тут до лави людей і коней підїхав на тарантовому скакуні чоловік, одягнений у бурку і шапку з чаплиним пером, із позолоченим буздиганом у руці.

Видно його було чудово, бо спадали на нього червоні промені сонця, що заходило, і вершник їхав перед полками, немов на параді. Впізнали його відразу ж усі шведи і стали кричати:

– Чарнецький! Чарнецький!

А той балакав щось із полковниками. Бачили, як на довше зупинився біля лицаря, котрий Канненберга здолав, і руку поклав на його плече, після чого підняв буздиган і хоругви взялися повільно, одна за одною, завертати до борів.

А тут і сонце зайшло. В Ярославі дзвони озвалися по костелах, то й усі полки, відїжджаючи, заспівали одним голосом «Янгол Господній благовістив Пречистій Діві Марії». І з цією молитвою зникли шведам з очей.

Розділ V

Того дня полягали шведи спати, й ріски в роті не маючи і без надії, що завтра буде чим пожитися. Тому в голодних муках спати не могли. Ще до того, як другі півні проспівали, потомлені солдати взялися вислизати з табору поодиночі та зграями на розбій у прилеглі до Ярославла села. Йшли вони, на нічних грабіжників схожі, в Радимно, Каньчугу, Тичин – куди могли і де сподівалися знайти хоча б щось їстівне. Сміливості додавало їм те, що пан Чарнецький був на тому боці річки, а хоч би він навіть переправитися встиг, воліли смерть, ніж голод. Либонь, великий уже запанував розлад у таборі, бо по околицях розповзлися десь із півтори тисячі люди, всупереч найсуворішим королівським наказам.

Почали вони нишпорити по закутках, палити, грабувати, різати, але майже нікому з них уже не судилося повернутися до табору. Пан Чарнецький був, щоправда, по той бік Сяну, але й по цей нишпорили різні шляхетські та селянські загони. Найпотужніший, пана Стшалковського, складався з хоробрих шляхетських горян і тої ночі втрапив, як на нещастя, у Прухнік. Побачивши заграву й учувши постріли, пішов пан Стшалковський, наче хто серпом кинув, прямо на гомін і напав на грабіжників. Ті захищалися запекло за тинами, але пан Стшалковський їх звідти повиягав, порубав, нікого в живих не залишив. По інших селах інші партії робили те саме, після чого в гонитві за втікачами підсунулися аж під сам шведський табір, навіюючи тривогу та метушню, лементуючи по-татарськи, по-волоськи, по-угорськи та по-польськи, так що шведи вирішили, що якісь потужні допоміжні війська на них наступають, може, навіть і хан із цілою ордою.

Розпочався безлад і – небувала річ досі – паніка, яку з надзвичайними зусиллями вдалося офіцерам загасити. Але король, котрий до ранку просидів на коні, бачив, що діється, второпав, що з цього може виникнути, і зараз же вранці скликав військову раду.

Понура ця нарада недовго тривала, бо не було двох шляхів на вибір. Дух війська впав, солдат не мав що їсти, а ворог тільки міцнів.

Шведський Александр, котрий обіцяв по всьому світу гнатися, хоч би й до татарських степів, за польським Дарієм, не про подальшу гонитву, а вже про власний порятунок був змушений тепер думати.

– Сяном можна повернутися до Сандомира, звідтіля Віслою до Варшави та до Пруссії, – радив Віттемберг. – Таким чином знищення уникнемо.

Дуглас аж за голову схопився:

– Стільки перемог, стільки зусиль, така велетенська підкорена країна, і повертатися з порожніми руками нам доводиться!

Віттемберг на це зауважив:

– Має ваша гідність якусь пораду?

– Не маю! – розвів руками Дуглас.

Король, котрий до того часу мовчав, підвівся, даючи зрозуміти, що засідання закінчилося, і промовив:

– Наказую відступати!

Більше того дня від нього не почули жодного слова.

Барабани загуркотіли і сурми заграли у шведському таборі. Звістка, що наказано відступати, поширилася в одну мить із кінця в кінець. Сприйняли її вигуками радощів. Адже замки та фортеці ще були в руках шведів, у них чекали на воїнів відпочинок, їжа та безпека.

Генерали та жовніри взялися настільки ретельно готувати відступ, що така старанність, як зауважив Дуглас, із ганьбою межувала.

Самого Дугласа послав король в авангарді, щоб важкі переправи лагодив та ліси проріджував. Незабаром за ним рушило й усе військо, вишикуване, як до бою. Фронт гармати засло-

няли, всередині підводи обозу, по флангах ішла піхота. Військова амуніція та намети пливли рікою на човнах.

Усі ці заходи не були зайвими, бо як тільки табір вирушив, в ар'єргарді побачили, що переслідують їх польські вершники і з того часу майже ніколи не втрачали їх із своїх очей. Пан Чарнецький постягав усі хоругви, всі навколишні партії, попросив підмогу в короля і йшов назирці. Перший нічліг у Пшеворську був водночас і першою тривоною. Польські загони підійшли настільки близько, що кілька тисяч піхоти разом із гарматами були змушені проти них повернути. Спочатку король навіть подумав, що пан Чарнецький справді наступає, але той, за своїм звичаєм, посилав лише загони за загонами. Ті ж нападали, вчиняли рейвах і негайно відступали. Аж до ранку відбувалися такі вибрики, галас збурював ніч, для шведів безсонну.

І весь похід, усі наступні ночі та дні були на неї схожі.

Тим часом пану Чарнецькому прислав король дві кавалерійські хоругви, повністю споряджені, і водночас листа, що незабаром гетьмани з основним військом прибудуть, а він сам із рештою піхоти й ордою швидко за ними поквартується. Бо затримали його лише перемови з ханом, Ракочі й імператором. Пан Чарнецький втішився незмірно цією звісткою, і коли вранці наступного дня шведи вирушили далі, в клин між Віслою та Сяном, промовив пан каштелян до полковника Поляновського:

– Розставлені сіті, риба в матню йде.

– А ми вчинимо, як той рибалка, – запропонував пан Заглоба, – котрий їм на сопілці грав, аби танцювали, якщо не хочуть працювати, і витягнув вершу на берег. Ті лише скакали, а він узявся їх києм періщити і примовляти: «Ось так, донечки! Треба було танцювати, поки я просив».

На це пан Чарнецький зауважив:

– Будуть вони танцювати, хай лише пан маршалок Любомирський підійде зі своїм військом, яке п'ять тисяч налічує.

– Та щось його не видно, – зронив пан Володийовський.

– Приїхало сьогодні трохи підгірської шляхти, – озвався пан Заглоба. – Вони запевняють, що великими та швидкими дорогами він іде, але чи захоче з нами з'єднатися, чи на свою руку воювати, то вже інша річ!

– А це чому ж? – поцікавився пан Чарнецький, кидаючи на пана Заглобу швидкий погляд.

– Бо це чоловік надзвичайно амбіційний і слави спраглий. Я знаю його багато років і був його довіреною особою. Познайомився з ним, коли ще був молодим паничем, при дворі краківського каштеляна Станіслава. Фехтування у французів та італійців навчався і дуже вже на мене розсердився, коли я йому сказав, що це телепні і жоден із них мені не рівня. Ми заклались, і я їх сімох одного за одним розбив. Надалі він у мене вчився не лише фехтування, а й воєнного мистецтва. Почуття гумору йому від природи бракує, він тупуватий трохи, але все, що вміє, то це від мене.

– То ви такий майстер? – не повірив пан Поляновський.

– *Exemplum*: пан Володийовський, другий мій учень. З цього я маю справжню втіху.

– А це правда, що ви Свено зарубали?

– Свено? Отакої. Якби таке комусь із вас трапилося, то мав би все життя, що патякати, ще б сусідів запрошував, щоб їм за нагоди все розповісти, але мені про таке байдуже, бо якби я хотів прославитися, то міг би такими свенами дорогу до самого Сандомира вимостити. Гадаєте, не зміг би? Хай скажуть ті, хто мене знає.

– Дядько зміг би! – підтвердив Рох Ковальський.

Пан Чарнецький не чув закінчення цієї балачки, бо дуже над словами пана Заглоби замислився. Знав і він про амбіції пана Любомирського, тому не сумнівався, що той або захоче йому свою волю накинути, або самотійно діятиме, хоч би це навіть шкоду Речі Посполитій завдало б.

Тому суворе його обличчя спохмурніло, і став воєначальник бороду свою скубати.

– Ого! – шепнув Янові Скшетуському пан Заглоба. – Щось там пан Чарнецький гірке гризе, бо його обличчя схожим на орлине зробилося, зараз так когось і клюне.

Утім пан Чарнецький озвався:

– Треба, щоб хтось із вас із листом від мене до пана Любомирського поїхав.

– Я його знайомий, тому викликаюся, – запропонував Ян Скшетуський.

– Гаразд, – погодився вождь, – чим знаменитіший, тим краще.

Пан Заглоба звернувся до пана Володийовського і знову прошепотів:

– Вже і крізь ніс промовляє, це ознака великого збудження. Пан Чарнецький насправді мав срібне піднебіння, бо його власне куля багато років тому під Бушею вибила. Тому коли він був зворушений, розгніваний і неспокійний, то завжди промовляв різким і деренчливим голосом.

Тепер він звернувся до пана Заглоби:

– А може, й ви з паном Скшетуським поїхали б?

– Охоче, – погодився пан Заглоба. – Якщо я чогось не доб'юся, то ніхто не доб'ється. Врешті до такого великородного шляхтича вдвох буде солідніше.

Пан Чарнецький стулив губи, скубонув бороду і промовив немовби сам до себе:

– Великородний! Великородний!

– Цього ніхто панові Любомирському не забере, – зауважив пан Заглоба.

А пан Чарнецький брови насупив:

– Річ Посполита й сама велика, а родів відповідно до неї немає великих, малі лише, і бодай би земля поглинула тих, хто про це забуває!

Замовкли всі на таку сильну промову, після якої пан Заглоба помовчав і сказав:

– Відповідно до всієї Речі Посполитої, звісно!

– Я також не із солі виріс, і не з ріллі, лише з того, що мені болить, – озвався пан Чарнецький. – А біль цей залишили мені козаки, котрі ось рота прострелили. А тепер болить мені швед, і тепер або я цю болячку здолаю, або вона мене, в чому допоможи мені, Боже!

– І ми допоможемо кров'ю нашою! – підтримав пан Поляновський.

Пан Чарнецький ще переживував якийсь час гіркоту, яка піднялася йому в серці від думки, що амбіції пана маршалка можуть йому в порятунку вітчизни нашкодити, врешті-решт заспокоївся і промовив:

– Треба листа писати. Прошу, панове, за мною.

Ян Скшетуський і пан Заглоба пішли за ним, а через півгодини сіли на коней і поїхали зворотною дорогою до Радимна, бо були звістки, що саме там зупинився пан маршалок із військом.

– Яне, – озвався пан Заглоба, мацаючи калитку, в якій віз лист пана Чарнецького, – зроби мені милість і дозволь мені самому балакати з маршалком.

– А батько справді його знав і фехтування навчав?

– Та... так лише говорилося, щоб пара в роті зігрілася і щоб язик не розм'як, що від тривалого мовчання статися може. Ні я його не знав, ні фехтування не навчав. Бо я що – не мав нічого кращого до роботи, ніж бути інструктором і навчати пана маршалка, як на задніх лапках ходити? Але це байдуже. Я й так знаю те, що люди про нього балакають, і вмію його замісити, як куховарка галушки. Лише про одне тебе ще прошу: не кажи, що я маю листа від пана Чарнецького, і не згадуй навіть про нього, поки я сам його не віддам.

– Як же так? Я маю завдання, з яким мене послали, не виконати?! У житті мені такого не сталося і не станеться. Так бути не може! Хоч би пан Чарнецький і пробачив, я не зроблю такого за жодні скарби!

– То я витягну шаблю й путуву кістку твоєму коневі підріжу, щоб за мною не встиг. Ти бачив колись, аби я схибив у тому, що власною довбешкою замислив? Кажи! Чи хоча б раз

щось погане вийшло від фортелів Заглоби? Погано вийшло панові Міхалу? А твоїй Гальшці? І згадай, як я вас із рук Радзивілла вирвав? Кажу ж тобі, що від цього листа може бути більше лиха, ніж добра, бо пан каштелян писав його такий збуджений, що три пера зламав. Врешті, сам із ним побалакаєш, якщо мої задумки не спрацюють. Слово даю, що сам тоді його віддам, але не раніше.

– Тільки б я міг його віддати, байдуже коли.

– Про більше й не прошу! Гайда тепер, бо дорога перед нами не близька!

Помчали коні і пустилися вчвал. Але не мали потреби їхати довго, бо передні маршальські чати минули вже не лише Радимно, а й Ярослав, і він сам уже перебував у Ярославі та стояв на давній квартирі шведського короля.

Знайшли магната за обідом із найвищими офіцерами. Але коли доповіли, то пан Любомирський наказав прийняти їх негайно, бо їхні прізвища знав, адже свого часу нарobili чимало галасу в усій Речі Посполитій.

Погляди всіх присутніх звернулися на прибульців, коли ті увійшли. Споглядали з неабияким подивом і цікавістю на пана Скшетуського, маршалок же, привітавши їх вдячно, зараз же спитав:

– Чи це того славного лицаря я маю перед собою, котрий листи з осадженого Збаража королеві привіз?

– Це я прокрався, – підтвердив пан Ян.

– Дай же мені, Господи, таких офіцерів якнайбільше! Ні в чому іншому так панові Чарнецькому не заздрю, бо зрештою знаю, що і мої малі заслуги в людській пам'яті не згинуть.

– А я Заглоба! – назвався літній лицар, випинаючи груди.

Тут він повів оком по зібранню. Але маршалок, котрий кожного хотів собі узяти, зараз же вигукнув:

– Хто ж не знає про чоловіка, котрий Бурлая, ватажка варварів, зарубав, і котрий військо Радзивілла збунтував.

– І панові Сапезі військо привів, яке, правду кажучи, мене, а не його, вождем собі обрало, – доповнив пан Заглоба.

– І як же ваша милість захотіла, маючи таку посаду, зректися її і в пана Чарнецького службу прийняти?

На це пан Заглоба скосив око на пана Скшетуського і відповів:

– Ясновельможний пане маршалку, з вашої гідності як я, так і вся країна приклад бере, як для загального добра зрікатися амбіцій та особистого.

Пан Любомирський зашарівся від задоволення, а пан Заглоба взявся в боки і вів далі:

– Пан Чарнецький навмисно нас прислав, щоб ми вашій гідності від його імені й усього війська вклонилися, й одночасно донесли про визначну вікторію, яку нам Господь Бог над Канненбергом отримати дозволив.

– Ми чули вже тут про це, – зронив доволі сухо маршалок, в якому вже прокинулася заздрість, – але охоче з вуст реального свідка ще раз послухаємо.

Почувши це, пан Заглоба зараз же взявся розповідати, лише з певними змінами, бо сили Канненберга зросли в його устах до двох тисяч людей. Не забув літній шляхтич згадати і про Свено, про себе, і про те, як на королівських очах решту рейтарів зараз же біля річки вирізали, як обоз і триста гвардійців втрапили до рук щасливих переможців, словом, вікторія виросла в цій оповідці до неймовірних розмірів поразки шведів.

Слухали всі пильно, слухав і пан маршалок, але зітхав щораз частіше й обличчя його наче заледеніло, нарешті він сказав:

– Не заперечую, що пан Чарнецький знаменитий воїн, але ж він сам усіх шведів не з'їсть і для інших хоча б на ковток залишиться.

Пан Заглоба по слово далеко не пішов:

– Ясновельможний пане, це не пан Чарнецький цю вікторію здобув.

– А хто ж тоді?

– Пан Любомирський!

Настала хвилина загального здивування. Пан маршалок рота відкрив, повіками закліпав і дивився на пана Заглобу таким спантеличеним поглядом, немовби хотів його спитати: «Якої саме вам клепки бракує?»

Але пан Заглоба не дав збити себе з пантелику, а лише губу закопирівав (цей жест він перейняв від пана Замойського) і промовив:

– Я чув, як пан Чарнецький особисто перед усім військом оголосив: «Не наші то шаблі б'ють, але, каже він, ім'я пана Любомирського б'є, бо, каже він, шведи як дізналися, що він наближається, то духом так занепали, що в кожному жовнірові маршалка бачать і, як барани, під ніж голови віддають».

Якби всі сонячні промені впали відразу на обличчя пана маршалка, то й тоді обличчя не посвітліло б більше.

– Тобто? – вигукнув він. – Сам пан Чарнецький таке сказав?

– Так і є, і багато інших речей, але не знаю, чи мені годиться повторювати, бо він це конфіденційно казав.

– Можете сказати! Кожне слово пана Чарнецького варте того, щоб його сто разів повторити. Непересічна це людина, я здавна це казав!

Пан Заглоба глипнув на маршалка, примружив одне око і пробурчав собі у вуса:

– Проковтнув гачок, зараз я тебе витягну.

– Що ви там бурмочете? – спитав маршалок.

– Я кажу, що військо так на честь вашої гідності салютувало, що й самого короля краще не вітало б, а в Пшеворську, коли ми всю ніч шарпали шведа, яка хоругва не наступала, то кричали: «Любомирський! Любомирський!» І кращий це мало вплив, ніж усі «алла» і «бий, убий». Є тут і свідок, пан Скшетуський, жовнір також неабиякий, котрий жодного разу в житті не збрехав.

Маршалок мимоволі зиркнув на пана Скшетуського, а той розчервонівся, як буряк, і щось собі бурмотів під носом.

Тим часом офіцери маршалка стали вихвалити вголос делегатів.

– Ось як дипломатично вчинив пан Чарнецький, таких ввічливих кавалерів посилаючи! Обоє славетні лицарі, а одному мед просто з рота тече!

– Завжди я міг порозумітися з паном Чарнецьким, котрий до мене такий доброзичливий, але тепер немає такої речі, якої я для нього не зробив би! – вигукнув маршалок, очі котрого аж затуманились від насолоди.

Пана Заглобу вже було не спинити:

– Ясновельможний пане! Хто б вас не обожнював, хто б вас не шанував, вірця всіх громадянських чеснот, котрий Аристида справедливістю, а Сципіона мужністю нагадує! Купу книжок я в житті прочитав, багато що бачив, чимало зважував, і роздиралася мені душа від болю, від того, що я в нашій Речі Посполитій побачив! Ось пани Опалинський, Радзейовський, Радзивілл, котрі власну пиху, власні амбіції понад усе цінують, вітчизну були готові задля особистої користі продати. То я собі подумав: загинула наша Річ Посполита через негідників власних синів! І хто ж мене втішив, хто мене в смутку підбадьорив? Пан Чарнецький! «Та ні, – заспокоював він, – не загинула, адже в неї ще є пан Любомирський. Ті лише про себе, каже, думають, а цей тільки й дивиться, тільки й шукає, де б пожертву з особистого на загальному вівтарі міг би скласти. Ті висовуються, а цей усувається, бо прикладом хоче надихнути. Ось і зараз, каже, підходить із потужним і переможним військом, а вже, каже, я чую, що хоче й мені команду над ним здавати, щоб навчити інших, як амбіції, хоч і справедливі, необхідно вітчизні жертвувати. Ідьте, отже, каже, до нього, сповістіть йому, що я такої жертви не хочу, її

не прийму, бо він завжди кращим за мене був вождем, тому, врешті, його не лише вождем, а, дай, Боже, нашому Казимирові довге життя, і королем готові обрати!.. І ми оберемо!»

Тут пан Заглоба сам трохи налякався, що, можливо, міру перебрав, і не дарма, бо після вигуку «оберемо» настала тиша. Але перед магнатом наче небо розступилося. Правда, він зблід трохи, потім став пекти раків, потім знову зблід і часто дихаючи грудьми, зронив після хвилини мовчання:

– Річ Посполита є і завжди буде в своїй волі, бо на цьому стародавній фундамент наших свобод спочиває. Але я лише слуга її, слуга, і Бог свідок, що не підіймаю очей на висоти, на які громадянин дивитися не повинен. Щодо командування військом, то пан Чарнецький прийняти його мусить. Бо я саме прагну дати приклад тим, кому старовинність роду підказує не визнавати жодної зверхності й як *pro publico bono* потрібно про старовинність свого роду забути. Отже, хоч і так непоганим вождем мене не вважають, однак я, Любомирський, добровільно віддаюся під командування пана Чарнецького, лише Всевишнього просячи, щоб нам вікторію над ворогом отримати допоміг!

– Римлянин! Батько вітчизни! – закричав пан Заглоба, хапаючи за руку маршалка та притискаючи до неї губи.

Але тут одночасно стріляний горобець глянув на пана Скшетуського і підморгнув йому раз, і ще раз.

Пролунали гучні вигуки офіцерів і товариства. Гамір у приміщенні наростав із кожною хвилиною.

– Вина! – зарепетував пан маршалок.

А коли принесли келихи, зараз же підняв тост за здоров'я короля, потім за пана Чарнецького, котрого «нашим вождем» назвав, і нарешті делегатів. Пан Заглоба не відставав із тостами і так усіх за серця вхопив, що сам маршалок за поріг їх провів, а лицарство – аж до міських застав Ярослава.

Нарешті посланці залишилися самі. Тоді пан Заглоба загородив дорогу панові Скшетуському, зупинив коня і, узявшись у боки, спитав:

– І що, Яне?

– Далебі! – відповів пан Скшетуський. – Якби на власні очі не бачив і на власні вуха не чув, повірити не зміг би, хоч би мені про це сам янгол розповів.

А пан Заглоба не вгавав:

– А що? Можу присягнутися, що сам пан Чарнецький такого б не добився, бо просив пана Любомирського, щоб той ішов із ним у парі. І знаєте, чого б добився? Що пан Любомирський пішов би окремо, бо якщо в листі був заклик його до любові до батьківщини та про особисте згадки (а я впевнений, що були), то зараз же пан маршалок набундючився б і промовив: «То він хоче мною командувати і навчати, як вітчизні служити?» Знаю я їх!.. На щастя, старий Заглоба взяв справу в свої руки, поїхав і заледве рота відкрив, як уже Любомирський не лише хоче йти разом, але навіть коритися погодився. Нудиться там тривогою пан Чарнецький, але я його втішу. А що, Яне, вміє собі Заглоба з магнатами раду давати?

– Можу лише сказати, що від подиву навіть слова промовити не можу.

– Знаю я їх! Покажи йому корону і ріг горностаєвого плаща, то можеш його по шерсті гладити, як щеня хорта, ще й тобі вклониться і сам спину підставить. Жоден кіт так не облизуватиметься, навіть якщо йому самі шкварки покажеш. Навіть найпоряднішому очі від жадібності на лоба полізуть, а попадеться шельма, як князь віленський воевода, то й вітчизну зрадити готовий. Що за людське марносластво! Ісусе Христе! Якби ти дав мені стільки тисяч, скільки кандидатів на цю корону створив, то і я сам би балотувався. Бо якщо хтось із них думає, що я гірший за нього, то нехай від власної пихи лусне. Такий же добрий Заглоба, як і Любомирський, тільки у маєтках різниця. Так, так, Яне. Чи ви думаєте, що я його справді в руку поцілував? Та я свій великий палець поцілував, а його лише носом торкнувся. Мабуть, його,

відколи живе, ніхто так у поле не виводив. Я розмазав його, як масло на грінці для пана Чарнецького. Дай Боже нашому королеві довгі роки життя, але на випадок обрання я собі бажав би віддати ризику, ніж йому. Рох Ковальський дав би мені другу, а пан Міхал усіх інших претендентів порубав би. Тоді б я тебе великим гетьманом коронним зробив, пана Міхала – литовським гетьманом замість Сапєги, а пана Рендзяна – підскарбієм. Той би лише євреїв податками душив!.. Менше врешті з цим. Головне, що пана Любомирського на гачок упіймав, а вудку засуну панові Чарнецькому в руки. На кому збереться, на шведах змелеться, а заслуга чия? Що? Про когось іншого хроніки б писали, але я не маю щастя. Добре ще, якщо пан Чарнецький на старого не загнівається, що листа не віддав. Така це вже людська вдячність. Га! Не вперше мені це, ой не вперше. Інші на староствах сидять і салом, як кнури, обросли, а ти, старий, по давньому трясси черевом на шкапі.

Тут махнув рукою пан Заглоба.

– Їхав людську вдячність шукати! І так, і так треба вмирати, але ще треба вітчизні любо послужити. Найкраща нагорода – добра компанія. Як людина раз на коня сяде, то з такими компанійцями, як ти і пан Міхал, на край світу їхати готовий. Така вже наша польська натура. Тільки б раз на коня сісти. Німець, француз, англієць або смаглявий іспанець відразу до очей скочить, а поляк вроджене терпіння маючи, багато стерпить, довго навіть такому шведові себе утискати дозволить, але коли куті меду переберуть, як лясне в писок, то такий шведик тричі ногами накриється. Бо завзяття ще є, а поки воно не загине, доти і Річ Посполита жити буде. Запам'ятай це собі, Яне.

І так довго ще просторікував пан Заглоба, бо дуже був собою задоволений, а коли таке траплялося, то бував дідуган велемовний над звичайну міру і мудрими сентенціями переповнений.

Розділ VI

Пан Чарнецький і справді навіть думати не мріяв про те, щоб пан коронний маршалок пішов під його командування. Хотів лише, щоб діяли разом, і побоювався, щоб через надмірні амбіції маршалка це не призвело до лихих наслідків, бо гордий магнат неодноразово хизувався перед своїми офіцерами, що має намір самостійно шведів бити й сам упорається. А якщо разом із паном Чарнецьким доб'ються перемоги, тоді всю славу припишуть останньому.

Мабуть, так і було б. Пан Чарнецький розумів поведінку маршалка і журився цим. Пославши в Пшеворськ листа, перечитував тепер удесьяте його копію, бажаючи впевнитись, чи не написав чогось, що б такого дратівливого чоловіка образити могло.

Шкодував за деякі фрази, врешті-решт узагалі став картати себе, що цього листа написав. Тому сидів понурий у своїй штаб-квартирі, раз по раз до вікна підходив і споглядав на дорогу, чи часом його посланці не повертаються. Бачили його через вікно офіцери і губилися в здогадах, що з ним відбувається, бо глибоку зажуру бачили на чолі свого командувача.

– Погляньте, – звернувся пан Поляновський до пана Володийовського. – Нічого путнього не буде, бо в каштеляна обличчя плямами пішло, а це недобрий знак.

На обличчі пана Чарнецького залишилися численні сліди від віспи і в миті великого зворушення або неспокою воно вкривалося білими та темними цятками. Риси обличчя полководця і так були гострі, мав дуже високе чоло, на ньому похмурі брови Юпітера, орлиний ніс і погляд, який пронизував наскрізь. А коли до цього додавалися ще й ці відмітини, то ставав узагалі страшним. Козаки прозвали його свого часу рябим собакою, але заради справедливості варто зауважити, що більше був чоловік на рябого шуліку схожий, а коли, бувало, вів військо в атаку, а в нього за плечима розвілася бурка, що нагадувала велетенські крила, то така схожість вражала і своїх, і ворогів.

Він викликав страх і в одних, і в других. У часи козацьких воєн навіть ватажки великих загонів втрачали голови, коли доводилося їм панові Чарнецькому протистояти. Сам Хмельницький його боявся, а особливо порада полководця королеві. Це вони спричинилися до жакливої поразки козаків під Берестечком. А слава його виросла головним чином після тієї битви, коли спільно з татарами пан Чарнецький промчав, як полум'я, степом, вщент винищував бунтівні ватаги, брав приступом міста, шанці, налітаючи зі швидкістю вихору з одного кінця України в інший.

З такою ж запеклою впертістю винищував він тепер шведів. «Чарнецький не розіб'є, а вкраде мені військо», – бідкався Карл-Густав. Однак самому панові Чарнецькому вже було нецікаво викрадати. Він вважав, що прийшов час для битви, але ще бракувало йому гармат і піхоти, без чого неможливо було чогось вагомішого домогтися. Тому воєначальник і прагнув об'єднатися з паном Любомирським, котрий, щоправда, також гармат малу кількість мав, зате вів із собою піхоту, що складалася з горян. Вони хоча й не достатньо навчені, проте не раз уже побували у борні й від біди їх можна було використати проти незрівнянних піхотних полків Карла-Густава.

Тепер пан Чарнецький почувався, як у лихоманці. Не зміг врешті-решт витримати в приміщенні, вийшов у сніи і помітивши панів Володийовського з Поляновським, спитав:

– Ще не видно делегатів?

– Мабуть, їм там раді, – припустив пан Міхал.

– Їм раді, але мені не раді, бо інакше пан маршалок своїх би з відповіддю прислав.

– Пане каштеляне, – зауважив пан Поляновський, котрий мав велику довіру у вожда, – немає чим журитися. Прийде пан маршалок – добре! Ні, то будемо по-старому чинити. Все одно тече кров із шведського горщика, а відомо, що коли горщик почне протікати, то все з нього витече.

Пан Чарнецький скривився:

– І з Речі Посполитої тече. Якщо тепер утечуть, то зміцніють, прийде їм підмога з Пруссії, і нагода буде втрачена!

Сказавши це, ударив рукою об полу від нетерплячки, аж тут почувся стукіт копит і басовитий спів пана Заглоби:

Пішла Каська до пекарні,
А Стах їй: «Пусту, прегарна,
Кохана!

Бо сніг паде, вітер віє,
Куди ж бідний я подіюсь
До рана?»

– Хороший знак! Веселими повертаються! – озвався пан Поляновський.

Тим часом прибульці, побачивши каштеляна, позістрибували з кульбак, доручили коней пахолкові і жваво подалися на ганок. Раптом пан Заглоба підкинув шапку вгору і, наслідуючи голос маршалка так влучно, що хто б його не бачив, міг би й помилитися, загукав:

– Хай живе пан Чарнецький, наш вождь! Каштелян спохмурнів і похапцем спитав:

– Є лист для мене?

– Немає, – відповів пан Заглоба, – але є щось краще. Маршалок із усім військом добровільно переходить під команду вашої гідності!

Пан Чарнецький пронизав його поглядом, відтак звернувся до пана Скшетуського, немовби хотів йому сказати: «Кажіть ви, бо той п'яний, як чіп!» Пан Заглоба справді був трохи напідпитку, але пан Скшетуський підтвердив його слова, тож здивування відбилося на обличчі каштеляна.

– Ходімо зі мною! – звелів він прибульцям. – Пане Поляновський, пане Володийовський, вас прошу також!

І всі зайшли до світлиці. Не встигли вони присісти, як пан Чарнецький поцікавився:

– Як він відреагував на мій лист?

– Ніяк, – відповів Заглоба. – А чому, це наприкінці моєї оповіді з'ясується, а тепер я *incipiam*⁸.

Тут він узявся розповідати, як усе відбулося, як маршалка до рішення, такого сприятливого, схилив. Пан Чарнецький глипав на нього здивовано щораз більше, пан Поляновський за голову хапався, а пан Міхал вусами ворухив.

– І чому я вас не знав раніше, як мені Бог милий? – не втримався каштелян. – Я власним вухам не вірю!

– Мене здавна Уліссом називають! – скромно зронив пан Заглоба.

– А де мій лист?

– Ось він!

– Вже вам мушу подарувати, що його не віддали. Бо це пройдисвіт, підкований на чотири ноги! Підканцлерові у вас навчитися б, як перемови провадити! Господи, та якби я був королем, то до Царгорода вас би послав.

– Тоді б тут сто тисяч турків стояло! – підтримав пан Міхал.

А пан Заглоба всміхнувся:

– Двісті, а не сто, щоб я так здоровий був!

– І нічого пан маршалок не помітив? – спитав знову Чарнецький.

---

⁸ *Incipiam* (лат.) – почну.

– Він? Ковтав усе, що я йому до рота вкладав, як годований гусак галушки, лише йому слина текла й очі пеленою затягнуло. Я думав, що вибухне на радощах, як шведська граната. Цього чоловіка навіть до пекла лестощами можна завести.

– Тільки б це на шведах відбилося, тільки б відбилося, а маю надію, що так і буде! – зрадив пан Чарнецький. – А ви вмієте викручуватися, як лисиця, але вже з пана маршалка так не насміхайтесь, бо інший і цього не зробив би. Багато від нього залежить. Адже аж до самого Сандомира ми підемо маєтками Любомирських і маршалок одним словом може всю околицю підняти, селянству наказати переправи руйнувати, мости палити, а харчі по лісах ховати. Будете мати заслугу, яку я до смерті вам не забуду, але і панові маршалкові мушу дякувати, бо вважаю, що не з одного марнославства так вчинив.

Тут він у долоні ляснув і гукнув пахолкові:

– Коня мені негайно!.. Куймо залізо, поки гаряче.

Після чого звернувся до полковників:

– Панове, всі зі мною, щоб супровід був представницький.

– Я також маю їхати? – перепитав пан Заглоба.

– Це ви збудували міст між мною і паном маршалком, тому правильно буде, щоб ви першим по ньому проїхали. Зрештою гадаю, що вас там гарно приймуть. Їдьмо, їдьмо, пане брате, бо інакше скажу, що ви хочете почату справу на половині дороги покинути.

– Нічого не поробиш! Мушу я лише пасок міцніше затягнути, щоб там порожньо не калатало. Бо вже мені і сил не дуже стає, хіба би я чимось підкріпився.

– А чим?

– Багато мені розповідали про каштелянські меди, яких не довелося мені ніколи скуштувати. А я хотів би нарешті знати, чи вони кращі, ніж у маршалка?

– Ну, то стремного по кухлику вип'ємо, а вже після повернення не будемо собі ні в чому відмовляти. Кілька глечиків знайдете також, пане, і в себе на квартирі.

Пообіцявши це, звелів пан каштелян подати кухлі та випили в міру, задля гумору та хорошого настрою, після чого на коней посідали і поїхали.

Маршалок прийняв пана Чарнецького з розпростертими обіймами, гостив, поїв і до ранку не відпустив. І того ж ранку об'єдналися обидва війська та йшли далі під командуванням пана Чарнецького. Біля Сеняви напали знову на шведів так завзято, що ар'єргард до ноги вирізали і напустили паніки на ряди головної армії. Лише на світанку відігнали нападників гармати. Під Лежайськом ще дужче наліг на ворога пан Чарнецький. Значні шведські сили загрузли в болотах, що утворилися після дощу та повені, вони й втрапили в польські руки. Дорога ставала для шведів щораз нещасливішою. Виснажені, зголоднілі та зморені сном полки ледве волочилися. Все більше жовнірів залишалося на дорозі. Знаходили їх настільки знедолених, що не хотіли вже ні їсти, ні пити, благали лише про смерть. Інші лягали й умирали на купині, ще іншим було вже все одно, і вони байдуже споглядали на польських вершників, які наближалися. Чужоземці, котрих чимало служило у шведському війську, стали вислизати з табору та переходити на бік пана Чарнецького. Лише незламний дух Карла-Густава втримував рештки згасаючих сил в усій армії.

Бо не лише за армією йшов ворог. Розмаїті партії з невідомими ватажками та селянські зграї постійно заступали зайдам дорогу. Ці загони, погано керовані і не дуже численні, не могли, щоправда, вдарити на супостата у відкритому бою, але стомлювали його смертельно. Бажаючи шведів переконати, що це татари прибули вже з допомогою, всі польські війська наслідували татарський клич. «Алла, алла» лунало і вдень, і вночі, навіть на хвилину не змовкаючи. Не міг шведський солдат навіть передихнути, рушниці хоч на мить у козли скласти. Не раз кільканадцятьоро людей підіймало на ноги аж цілу армію. Коні падали десятками й їх негайно ж з'їдали, бо довіз провіанту був недоступним. Час від часу польські вершники знаходили люто понівечені шведські тіла, по яких миттєво впізнавали селянську руку. Більша частина сіл у

клинні між Сяном і Віслою належали панові маршалку та його родичам. Тому всі селяни, як один чоловік, у них повстали, а пан маршалок, не шкодуючи власних статків, оголосив, що той, хто за зброю візьметься, від податків буде звільнений. Як тільки ця звістка поширилася по землях, всі коси засадили сторчма і щодня стали зносити до табору шведські голови, аж пан маршалок був змушений цей звичай, як нехристиянський, заборонити.

Тоді взялися зносити рукавиці та рейтарські шпори. Шведи, доведені до відчаю, винищували всіх, хто їм під руку траплявся, і війна ставала щораз запеклішою. Трохи польського війська ще трималося шведів, але утримував їх лише страх. Дорогою до Лежайська утекло їх багато, а ті, хто залишилися, таке сум'яття в таборі вчинили, що Карл-Густав наказав у самому Лежайську розстріляти кількох із товариства. Було це сигналом до загальної втечі, яку вчинили із шаблями в руках. Ніхто майже не залишився, а посилений пан Чарнецький наступав уже потужніше.

Пан маршалок дуже щиро йому допомагав. Мабуть, шляхетний бік його натури взяв таки гору, хоча б не надовго, над пихою та самозакоханістю, тому він не щадив ні праці, ні навіть життя, й особисто вів не раз хоругви, не давав оговтатися ворогові, а що добрий був із нього жовнір, то значні заслуги були за ним. Вони, долучені до пізніших, добру йому б забезпечили пам'ять у народі, якби не той безчесний заколот, який наприкінці своєї кар'єри підняв, аби реорганізації Речі Посполитої перешкодити.

Але зараз робив усе, щоб славу здобути і вкритися нею, як плащем. Із ним змагався пан Вітовський, каштелян сандомирський, старий і досвідчений жовнір. Він навіть із самим паном Чарнецьким мріяв рівнятися, але не склалося, бо йому Господь Бог у щасті відмовив.

Усі троє гнобили шведів щораз гірше. Аж дійшло до того, що піхотні та рейтарські полки, яким випало йти позаду в резерві, були такі перелякані, що переполох вчинявся серед них із будь-якого приводу. Тоді Карл-Густав особисто вирішив очолити ар'єргард, щоб своєю присутністю дух підіймати.

Але через це він мало життям не поплатився. Сталося якось, що маючи при собі полк лейб-гвардії, найбоєздатніший з усіх полків, бо жовнірів до нього з усього скандинавського народу набирали, зупинився король для відпочинку в селі Руднику. Пообідавши там у ксьондза, вирішив трохи перепочити, бо попередньої ночі й повіки не склепив. Лейб-гвардійці оточили будинок, аби за королівською безпекою наглядати. Тим часом юний пахолок священика поміж коней вислизнув крадькома із села і, діставшись до табуна, що пасся на лузі, скочив на лошак і помчав до пана Чарнецького.

Той перебував за дві милі від дороги, але авангард, що складався з полку князя Дмитра Вишневецького, йшов із паном поручиком Шандаровським на чолі не далі як за півмилі до шведів. Пан Шандаровський саме балакав із Рохом Ковальським, котрий із наказами від каштеляна приїхав, коли враз обоє побачили підлітка, котрий нісся на коні.

– Що це за дідько так мчить? – задивився пан Шандаровський. – Та ще й на лошаті?

– Сільський хлопець, – пояснив пан Ковальський.

Тим часом пахолок домчав до кавалерійських рядів і зупинився лише тоді, коли лоша, налякане виглядом коней і людей, стало дибки та зарило копитами землю. Пахолок зістрибнув і, тримаючи його за гриву, схилився перед панами лицарями.

– А що скажеш? – спитав, наблизившись, пан Шандаровський.

– Шведи в нас, у садибі священика! Подейкують, що й сам король із ними! – видихнув пахолок із сяючими очима.

– А багато їх?

– Не більше ніж двісті коней.

Тут і панові Шандаровському засвітилися очі. Але він боявся засідки, тому поглянув грізно на хлопця та поцікавився:

– Хто тебе прислав?

– Чи мене хтось має присилати? Я сам на лошака, що пасся на лузі, стрибнув, ледве не скотився і шапку загубив. Добре, що мене, стерво, не побачили!

Правда струменіла зі засмаглого обличчя пахолка й охоту він мав, либонь, велику на шведів, бо його щоки палали і стояв перед офіцерами, тримаючи однією рукою за гриву жеребця, зі скуйовдженим волоссям, розхристаною сорочкою на грудях, дихаючи часто.

– А де решта шведського війська? – спитав хорунжий.

– Ще на світанку їх перекинули стільки, що й полічити не змогли, але вони пішли далі, залишилися лише кавалерія. А один спить у добродія, кажуть, що король.

На це пан Шандаровський зауважив:

– Чоловіче, якщо брешеш, голова твоя впаде, але якщо правду кажеш, тоді проси, що хочеш.

Пахолок схилювався йому до стремена.

– Щоб ви здорові були! Не хочу ніякої винагороди, лише щоб мені вельможний пан офіцер шаблю дати наказав.

– А подайте йому якусь шабельку! – крикнув своїй челяді вже повністю переконаний пан Шандаровський.

Інші офіцери стали випитувати пахолка, де та садиба, де село, що роблять шведи, але той лише видихнув:

– Пильнують, плюгавці! Якщо ви прямо підете, то вас побачуть, але я вас вільшаником проведу.

Пролунала команда і хоругва вирушила відразу ж ступом, а потім вирвалася в клус. Пахолок скакав без сідла на своєму лошаті і без вуздечки. Лошака голими п'ятами підганяв, щоразу глипаючи променистими очима на оголену шаблюку.

Коли вже село виднілося, завернув у лози і повів дорогою, трохи грузькою, до вільшаника, де було ще болотяніше, що сповільнило коней.

– Тихіше! – попросив хлопець. – Як тільки вільшаник скінчиться, вони будуть праворуч за чверть стаї.

Тому стали просуватися дуже повільно, бо і дорога була нелегка, а важкі коні кавалерії загрузали раз по раз аж до колін. Врешті вільшаник порідів і вершники виїхали на галявину.

Там, не далі як за триста кроків, побачили обширний майдан, що тягнувся трохи вгору, за ним будинок панотця, оточений липами, між якими видно було солом'яні вершечки вуликів. На майдані ж стояли двісті вершників у подібних на човники шоломах і кірасах.

Велетні вершники сиділи на могутніх, хоча й худих, конях і перебували в повній готовності, одні з рапірами на плечі, інші з мушкетами, спертими об стегна, але всі дивилися в інший бік, на головну дорогу, звідки саме могли сподіватися ворога. Прекрасний блакитний прапор із золотим левом розвівався над їхніми головами.

Далі, навколо обійстя, стояла варта, по двоє людей. Один із них заглядав у бік вільшаника, але що яскраве сонце засліплювало очі, а в гущавині, що вже вкрилася буйним листом, було майже темно, то й польських вершників ніяк не міг би спостерегти.

У панові Шандаровському, запальному кавалерові, кров стала закипати, як окріп, але він переборов себе і чекав, поки загін не вишикується. Тим часом Рох Ковальський поклав свою важку руку на плече пахолка.

– Слухай, жуче! – промовив він. – А ти бачив короля?

– Бачив, вельможний пане, – прошепотів підліток.

– Який він? По чому його можна впізнати?

– Дуже чорна пика і червоні стрічки при боці носить.

– А коня його впізнав би?

– Кінь також карий, із лисиною.

Рох споважнів:

– Конюху! Будь біля мене, покажеш його мені!

– Гаразд, пане! А ми швидко нападемо?..

– Стули пельку!

Оба замовкли, а пан Рох молитися взявся до Пресвятої Богородиці, щоб йому з Карлом здобитися дозволила та рукою покерувала.

Хвилину ще тривала тиша, аж раптом кінь під самим паном Шандаровським фиркнув голосно. На це відреагував рейтар із варті, затремтів, немовби його щось підкинуло в сідлі, і випалив із пістоля.

– Алла! Алла!.. Бий, мордуй!.. Убивай!.. У-би-вай! – пролунало у вільшанику.

І хоругва, вигулькнувши, як блискавка, з тіні, навалилася на шведів.

Вдарили на льоту, перш ніж змогли вороги до неї чолом розвернутися, і вчинилася тут страхітлива різанина шаблями та рапірами, бо стріляти ніхто вже не мав часу. Вмент зіштовхнули рейтарів на огорожу, яка з тріском повалилася під натиском кінських задів, і взялися їх рубати так знаменито, що ті з'юрмилися та перемішалися. Двічі пробували зімкнути ряди і двічі розірвані утворили дві окремі купи, які моментально розділилися на ще менші, врешті-решт розсипалися, як горох, який селянин лопатою кидає в повітря. Аж тут пролунали розпачливі голоси:

– Король! Король! Рятуйте короля!

Карл-Густав уже першої ж миті зустрічі вистрибнув із дверей із пістолями в руках, а шпагу тримаючи у зубах. Рейтар, котрий тримав коня тут же біля дверей, подав йому його негайно, король стрибнув на рисака і, завернувши біля самого рогу, кинувся між липи та вулики, щоб задвірками вислизнути з гущавини битви.

Діставшись до огорожі, здобив коня, перескочив тин і втрапив у гурт рейтарів, котрі захищалися від правого польського флангу, який хвилину тому, саме обігнувши будинок, зіткнувся за садом із шведами.

– За мною! – верескнув Карл-Густав.

І зіпхнувши ударом шпаги польського вершника, котрий уже підіймав на нього шаблю, одним стрибком вибрався з виру битви. За ним рейтари розірвали польський ряд і погнали всією групою, як табун оленів, який женуть гончаки, мчали так, наче їх вів рогатий вожак.

Польські вершники повернули за ними свої коні, та розпочалася гонитва. Ті й ті висипали на головну дорогу, що вела з Рудника до Боянуква. Помітили їх із переднього дитинця, на якому кипіла основна битва, і тоді почулися голоси:

– Король! Король! Рятуйте короля!

Але рейтарів на передньому дитинці вже встиг притиснути пан Шандаровський, тому вони навіть про власний порятунок думати вже не могли, тому помчав король із невеликою ватагою з дванадцятьох рейтарів, а за ними погналися близько тридцяти товаришів на чолі з Рохом Ковальським.

Пахолок, котрий йому мав короля показати, десь зник у головній битві, але Рох і сам уже впізнав Карла-Густава за букетом червоних стрічок. Він вирішив, що це його мить прийшла, схилився в кульбаці, стиснув коня острогами і помчав вихором уперед.

Втікачі витискали з коней останні сили і розтягнулися по широкій дорозі. Швидші та легші польські коні стали їх, однак, незабаром наздоганяти. Першого рейтара дістав Рох дуже хутко, він зіп'явся в стременах для кращого розмаху і рубонув страшно. Руку разом із плечем одним жакливим замахом відрубав і несамовито помчав, поглядом зосередившись на королю.

Коли другий рейтар зачорнів йому перед очима, то звалив і його, третьому розрубав шолом і голову на дві половинки і линув далі, короля лише на оці маючи. Раптом коні стали рейтарам спотикатися і падати. Хмара польських вершників нагнала їх і порубала вмить.

Пан Рох пропускав уже людей і коней, аби часу не гаяти, дистанція між ним і Карлом-Густавом катастрофічно зменшувалася. Лише двоє вершників розділяло їх на відстані кількадесятьох кроків.

Аж раптом стріла, випущена з лука когось із товариства, заспівала біля вуха пана Роха і встромилася в хрест рейтара, котрий мчав перед ним, той захитався праворуч, ліворуч і нарешті завалився назад, заревів нелюдським голосом і випав із сідла.

Між Рохом і королем залишився вже тільки один.

Але той один, прагнучи, либонь, врятувати короля, замість утікати, розвернув свого коня. Пан Рох дістав його і навіть гарматне ядро не знесе так людину з кульбаки, як він звалив суперника на землю, після чого, видавши жажливий клич, кинувся, наче озвірілий ординець, уперед.

Король уже майже був досяжний і загинув би неодмінно, але за Рохом підлітали інші і постріли засвистіли, кожен із яких міг би поранити коня. Тому король стиснув його ще міцніше п'ятами, голову схилив на гриву і рвав перед собою простір, як ластівка, яку переслідує шуліка.

Але й пан Рох став свого коня не лише острогами буцати, але й плазом шаблі прикладати. І так мчали вони один за одним. Дерев, каміння, лози миготіли перед їхніми очима, вітер свистів у вухах. Капелюх король загубив й у відчаї кинув бесаги, сподіваючись, що неблаганний вершник полакомиться на скарби і погоню занехає. Але пан Ковальський на капшук навіть не глянув і бив щораз сильніше коня, який аж стогнав від напруги. Пан Рох, либонь, забув про все на світі, бо на бігу став верещати голосом, в якому, крім погроз, чулося й благання:

– Стій! На Боже милосердя!

Раптом королівський кінь спіткнувся так сильно, що якби король з усієї сили не втримав його повіддям, то беркицьнувся би. Рох заревів, як зубр, відстань, що відділяла його від короля, ще зменшилася.

За мить скакун заплентався знову. Перш ніж король зумів втримати його на ногах, Рох наблизився ще на кільканадцять сажнів. Тоді він випростався вже в сідлі, як для удару. Страшний той вершник був. Очі вийшли з орбіт і зуби блиснули з-під рудуватих вусів. Ще одне таке спотикання коня, ще мить, і доля всієї Речі Посполитої, доля Швеції й усієї війни були б вирішені. Але королівський кінь відновив біг, а король обернувся, блиснув люфами двох пістолів і двічі вистрелив.

Одна з куль розбила коліно бахмата Роха. Від здивився й упав на передні ноги, зарившись ніздрями в землю. Король міг би в цю мить кинутися на свого переслідувача і прошити його шпагою на виліт, але на відстані двохсот кроків уже підлітали й інші польські вершники, тому монарх схилився знову в кульбаці та помчав, як стріла, з татарського лука випущена.

Рох виліз з-під коня. Хвилину бездумно спостерігав за втікачем, потім закотився, як п'яний, сів на дорозі і заревів, як ведмідь. А король віддалявся все більше, більше, більше!.. Врешті став меншати, танути і зовсім зник у чорній хащі лісу.

Тут із криками та вересками підбігли товариші Роха. Було їх із п'ятнадцятеро, котрим ще не впали коні. Один із них тримав королівський капшук, інший капелюха, на якому чорне пір'я страуса було діамантами заколене. Обоє кинулися до пана Ковальського:

– Це ваше, ваше, пане товаришу! По справедливості вам належить!

Інші також не вгавали:

– Чи знаєте ви, за ким гналися? Знаєте, кого переслідували? Та це був сам Карл!

– Заради бога! Скільки живу, ще не бачив, аби хтось за кимось так гнався, як ви. Незмірною славою вкрилися, пане кавалере!..

– А скільки рейтарів поклав, перш ніж за самим королем кинувся!

– Мало цією шаблею Річ Посполиту одним махом не врятував!

– Беріть капшук!

– Беріть капелюх!

- Хороший був кінь, але десять таких за ці скарби купити зможете!
- Рох дивився на них скляними очима, але все ж схопився і вигукнув:
- Я Ковальський, а це пані Ковальська. Йдіть до чорта!
- Розум йому затьмарився! – загомоніли вершники.
- Коня мені дайте! Я його ще наздожену! – репетував Рох.

Але вони взяли його під руки і, хоч кидався, провели назад до Рудника, заспокоюючи й утішаючи дорогою.

– Нагнали ж ви на нього страху! – кивали головою. – Дісталось вже цьому віктору, цьому підкорювачу стількох держав, міст і військ!..

- Ха! Ха! Дізнався, які з поляків кавалери!
- Обриднє йому в Речі Посполитій. Земля горить йому під ногами!
- Слава Роху Ковальському!
- Слава! Слава видатному лицарю! Взірцю для всього війська!

І стали дудлити з фляг. Дали і Рохові, той до дна одну баклажку висушив і зараз же втішився.

Під час тієї гонитви за королем по Боянівській дорозі рейтари перед садибою священика захищалися з гідною для цього славетного полку відвагою. На них напали несподівано й одразу ж розпорошили, однак ті мерщій зібралися саме тому, що їх оточили густою юрбою біля блакитного прапора. Жоден не просив пощади, а ставши кінь біля коня, пліч-опліч, штрикали рапірами так відчайдушно, що цілу хвилину перемога схилилася на їхній бік. Треба їх було або знову розірвати, що стало нереальним, бо оточило їх щільне кільце польських вершників, або вирізати до ноги. Визнав цю другу думку кращою пан Шандаровський, тому стиснули ворога ще тіснішим кільцем, і він сам кидався на ворогів, як поранений кречет на ключ довгодзьобих журавлів. Вчинилася кривава різанина і тлум. Шаблі дзеленчали об рапіри, рапіри ламалися об руків'я шабель. Часом кінь здіймався, як дельфін на морську хвилю, і за мить спадав у вир чоловіків і коней. Зойки стихли, чулося лише кінське іржання, пронизливий дзенькіт заліза та гучне сапання лицарських грудей. Незвичайна запеклість опанувала серця поляків і шведів. Билися уламками шабель і рапір. Одні зчіплювалися з іншими, наче яструби. Хапали один одного за волосся, вуса, гризли зубами. Ті, що впали з коней, але ще на ногах втриматися змогли, встромляли ножі в кінські животи і в литки вершників. У диму, у випарах коней, в жахливому піднесенні бойовий люд змінювався у велетнів, котрі завдавали страшних ударів. Руки змінювалися на дрючки, шаблі на блискавки. Одним махом розбивали сталеві шоломи, як горщики. Репали голови, відвалювалися зап'ястки з мечами; рубалися без пардону, без милосердя. З виру людей і коней кров потоками полилася на майдан.

Велетенський блакитний штандарт ще плавав над групою шведів, але їхня кількість зменшувалася щомиті.

Як жінці стають із двох боків лану, починають мерехтіти серпами і лан зникає, а вони наближаються щораз ближче один до одного, так і польське кільце стискалося щораз міцніше, так що воюючи з одного боку могли вже бачити криві шаблі тих, хто воює на протилежному.

Пан Шандаровський шаленів, як ураган, і в'їдався у шведів, як зголоднілий вовк в'їдається іклами в м'ясо свіжозваленого коня. Але один вершник таки його нестямно перевершив, і був це той пахолок, який першим повідомив про шведів у Рудник, а тепер сидів разом з усією хоругвою на ворога. Жеребець священика, тріліток, котрий досі пасся спокійно на лузі, стиснутий кіньми, не міг вирватися з гурту, і можна сказати, сказився, як і його пан. Він стриг вухами, очі мав вибалушені, гриву наїжачену, і пер уперед, кусав, брикав, а хлопець шаблею, як ціпом, махав наосліп, праворуч і ліворуч, від вуха. Половина його чуба була просякнута кров'ю, вістря рапір продірявили йому плечі та стегна. Обличчя було посічене, але ті рани лише збуджували підлітку. Бився у безпам'яті, як людина, котрій на власне життя начхати і вона прагне лише помститися за смерть свою.

Тим часом шведський загін малів, як купа снігу, яку поливають з усіх боків окропом. Нарешті біля королівського прапора залишилося тільки кільканадцятєро. Польська мурашня накрила їх цілком, а вони вмирали понуро, зі зціпленими зубами. Жоден рук не підняв, жоден не просив милосердя.

Аж тут у тлумі зазвучали голоси:

– Штандарт беріть! Штандарт!

Почувши це, пахолок обернув гостряком шаблюку і кинувся, як вогонь, уперед, бо кожен із рейтарів, котрі захищали прапор, мав на собі двох або й трьох польських вершників. Рубонув хлопець хорунжого шаблюю через рот, а той руки розкинув і зсунувся на кінську гриву.

Блакитний прапор упав разом із ним.

Найближчий рейтар, зойкнувши жакливо, вхопився негайно за держак, але хлопець вже тримав полотнище, рвонув його, видер умить, згорнув і, притискуючи обома руками до грудей, заверещав не своїм голосом:

– Це моє, не віддам! Це моє, не віддам!

Останні рейтари, котрі ще залишилися, кинулися на нього в нестямі, один зробив випад через прапор і прошив плече хлопцеві, але його тут же порубали шаблями на січку. Після цього кільканадцятєро закривавлених рук простяглися до хлопця.

– Прапор, прапор давай! – кричали йому.

Пан Шандаровський підоспів йому на підмогу.

– Не чіпайте його! Він узяв трофей на моїх очах, хай його самому каштелянові віддасть.

– Їде каштелян! Їде! – озвалися численні голоси.

Здалеку показалася курява і на дорозі з боку вигону з'явилася ціла хоругва, що мчала клусом до садиби священика. Це була ляуданська хоругва, а на її чолі їхав сам пан Чарнецький. Коли наблизилися та второпали, що вже все скінчилося, притримали коней. Жовніри пана Шандаровського кинулися до них.

Підїхав і пан Шандаровський із реляцією до каштеляна, але був настільки засапаний, що не міг подих врівноважити, тремтів, як у лихоманці, і голос уривався йому щомиті в горлянці.

– Сам король тут був... не знаю... чи втік...

– Утік! Утік! – підтвердили ті, хто бачив ту гонитву.

– Штандарт захопили!.. Трупів море!

Пан Чарнецький, так і не сказавши жодного слова, посунувся з конем до поля бою, яке вражаючий і жалібний мало вигляд. Більше двохсот шведських і польських тіл лежали помістом, одне біля одного, часто й одне на одному. Дехто тримав у руці жмут волосся, деякі померли, кусаючи зубами або рвучи нігтями. Ще інші тримали один одного, наче в братерських обіймах, або лежали, схиливши голови на груди ворогів. Багато облич були такі потовчені, що не залишилося в них нічого людського. Ті ж, котрих не потоптали копита, очі мали вирячені, сповнені жаху, бойового постраху та нестями. Кров хлюпала на розм'яклій землі під ногами каштелянового коня, які скоро почервоніли вище колін. Запах крові та кінського поту дразнив ніздрі й тамував дихання в грудях.

Каштелян дивився таким поглядом на ті людські тіла, яким господар споглядає на зв'язані пшеничні снопи, які мають у стіг складати. Задоволення з'явилося на його обличчі. Мовчки обїхав навколо садибу священика, роздивився тіла, що лежали з тамтого боку за садом, після чого повернувся повільно на головне бойовисько.

– Сумлінну бачу тут роботу, – зронив він, – дуже задоволений я вами!

Ті ж підкидали закривавленими руками шапки вгору:

– *Vivat* Чарнецький!

– Дай Боже швидко ще одну таку зустріч!.. *Vivat!*.. *Vivat!*.. А каштелян на це:

– Підете до задньої варті на відпочинок. Пане Шандаровський, хто захопив штандарт?

– Кличте пахолка! – гукнув пан Шандаровський. – Де він?

Жовніри кинулися шукати і знайшли малого, який сидів під стіною стайні біля жеребця, що поранений саме останній подих віддавав. На перший погляд здавалося, що й хлопцю небагато залишилося, але він притискав прапор обома руками до грудей.

Узяли його негайно ж і привели до каштеляна. Підліток стояв босий, розпатланий, із голими грудьми, сорочку йому порубали на клапті, вимазаний шведською та власною кров'ю, як не Боже створіння, хитався на ногах, але мав незгасимий вогник ще в зіницях. Здивувався пан Чарнецький, його побачивши.

– Як же так? – спитав воєначальник. – То це він здобув королівський штандарт?

– Власною рукою та власною кров'ю, – підтвердив пан Шандаровський. – Він також першим повідомив про шведів, а потім у гущі битви таке вчиняв, що мене самого й усіх вразив!

– Щира правда! Справжнісінька правда, наче хто написав, – загукали товариші.

– Як тебе звати? – спитав хлопця пан Чарнецький.

– Міхалко.

– І чий ти?

– Священника.

– Був священника, а тепер будеш своїм власним! – звелів каштелян.

Але Міхал не чув уже останніх слів, бо від ран, від втрати крові захитався й упав головою на стремено каштеляна.

– Взяти його, надати йому медичну допомогу. Присягаюся, що на першому ж сеймі рівний він усім вам буде станом, як сьогодні рівний вам душею!

– Гідний цього! Гідний! – загомоніла шляхта.

Після цього взяли Міхалка на носі та віднесли до садиби священника.

А пан Чарнецький слухав подальші реляції, які вже не пан Шандаровський складав, а ті, хто погоню пана Роха за Карлом-Густавом бачили. Дуже втішився цим оповіданням пан Чарнецький, аж за голову хапався або руками по колінах ляскав, бо тямив, що після таких пригод сильно мусить занепасти дух у Карла.

Пан Заглоба не менше радів і, беручись у боки, гордо повторював лицарям:

– От розбійник! Що? Якби Карла наздогнав, то сам нечистий не зумів би йому його відняти! Моя кров, як мені Бог милий, моя кров!

Пан Заглоба з часом і сам повірив у те, що він дядько Роха Ковальського.

Тим часом пан Чарнецький наказав відшукати молодого лицаря, але не могли його знайти, бо пан Рох від сорому та гризоти заліз у стодолу, зарився в солому і заснув так міцно, що лише наступного дня наздогнав хоругву. А що був дуже засмучений, то не смів навіть показатися дядькові на очі. А той усюди його шукав, а знайшовши, втішати почав.

– Не переживай, Роху! – казав він. – Великою славою ти все одно вкрився. Я сам чув, як тебе пан каштелян хвалив. «Дивіться, – казав він, – і до трьох не полічить, а бачу я, що це вогонь, а не кавалер, котрий репутацію всього війська підтвердив!»

– Ісус Христос мене не благословив, – зітхнув Рох, – бо я напередодні напився до безтями й увечері не помолився!

– Лише не пробуй Божі рішення трактувати, щоб до блюзнірства не докотитися. Що можеш на спину брати, те й бери, але на розум не бери, бо зараз же зашкутильгаєш.

– Я був уже настільки близько, що до мене піт від його коня долітав. Я був би його до кульбаки розрубав! Дядько думає, що я зовсім не маю розуму!

На це пан Заглоба зауважив:

– Кожна худобина має свій розум. Добрий чолов'яга з тебе, Роху, утіху мені ще не раз принесеш. Дай Боже, щоб твої сини мали такий самий у п'ястусі розум!

– А я не маю потреби! – відрубав Рох. – Я Ковальський, а це – пані Ковальська.

Розділ VII

Після рудницьких пригод подався король далі в межиріччя між Сяном та Віслою, однак не перестав по-старому з ар'єргардом іти, бо був не лише знаменитим полководцем, а й лицарем незрівнянної відваги. Переслідували його пани Чарнецький, Вітовський, Любомирський, заганяючи його, як звіра в сіті. Численні загони і вдень, і вночі допікали шведам. Продовольства було все менше, військо, вкрай потомлене та духом занепале, очікувало безславного кінця.

Врешті-решт дісталися шведи до того місця, де дві річки сходяться, і зітхнули з полегшенням. Тут їх із одного боку захищала Вісла, з другого Сян, широко, як зазвичай навесні, розлитий, а третій бік трикутника зміцнив король потужними шанцями, на які повиягували гармати. Неприступна це була позиція, та лише можна в ній було з голоду померти. Але й тут бадьорилися шведи, бо сподівалися, що їм із Кракова й інших прибережних фортець водою коменданти провіант надішлють. Адже під боком у них був Сандомир, в якому полковник Шинклер значні накопичив запаси. Тож він із допомогою не забарився. Знедолені їли, пили, спали, а прокинувшись, співали лютеранські псалми на хвалу Богові, що їх із такої важкої ситуації вирятував.

Але пан Чарнецький готував їм нові неприємності. Сандомир, окупований шведами, міг постійно приходити на допомогу головній армії, тому замислив пан Чарнецький одним ударом відібрати місто, замок, а шведів винищити.

– Організуємо їм страхітливе видовище, – розповів він на військовій раді. – Дивитимуться з того берега, як на місто вдаримо, а з допомогою прийти через Віслу не зможуть. Ми ж, маючи Сандомир, продовольство з Кракова від Вірца не пропустимо.

Пан Любомирський, пан Вітовський та інші досвідчені воїни відмовляли пана Чарнецького від цього задуму.

– Добре було б, – казали вони, – захопити таке значне місто і добряче могли б ми цим шведам нашкодити, але як його взяти? Піхоти не маємо, великих гармат також. Мало допоможе кавалерія мури штурмувати.

Але пан Чарнецький мав іншу думку:

– А що, наші селяни погано в піхоті б'ються? Нам би таких Міхалків кілька тисяч знайти, то я візьму не лише Сандомир, а й Варшаву!

І не дослухаючись більше до нічиїх порад, воєначальник переправився через Віслу. Як тільки по околиці поголос пішов, сипонуло до нього кілька тисяч люду, хто з косою, хто з рушницею, хто з мушкетом, і рушили під Сандомир.

Напали на місто зовсім несподівано і на вулицях почалася жорстока різанина. Шведи захищалися відчайдушно з вікон, дахів, але втримати навалу не змогли. Винищували їх, як паразитів, по будинках і повністю вигнали з міста. Шинклер заховався з рештками в замку, але поляки з тією ж стрімкістю погналися за ними. Розпочався штурм воріт і мурів. Побачив Шинклер, що і в замку не втримається.

Тому зібрав, скільки міг, людей, речей, запасів продовольства, завантажив на баржі та переправився до короля, котрий споглядав з іншого берега поразку своїх, не маючи змоги прийти їм на допомогу.

Замок повернувся під польську владу.

Але хитрий швед, утікаючи, підсадив під мури, по підвалах, діжки з порохом із запаленими гнотами.

Поставши перед обличчям короля, одразу ж йому про це повідомив, щоб йому хоч якось серце звеселити.

– Замок у повітря вилетить з усіма людьми, – рапортував він. – Може, навіть і сам пан Чарнецький загине.

– Якщо так, то хочу бачити, як побожні поляки на небо летіти будуть, – усміхнувся король.

І залишився з усіма генералами на місці.

Тим часом, не зважаючи на заборону пана Чарнецького, котрий зраду передбачав, добровольці та селяни розбіглися по всьому замку шукати шведів, котрі поховалися, і задля грабунку. Сурми грали тривогу, щоб хто живий, ховався в місті, але вони цих сигналів не чули, або не хотіли на них зважати.

Раптом затряслася їм земля під ногами, страшний грім і гуркіт струсонув повітрям, велетенський стовп вогню вибухнув угору, викидаючи в повітря землю, каміння, дахи, весь замок і понад п'ятсот тіл тих, хто відступити не встиг.

Карл-Густав аж у боки взявся від радощів, а догідливі царедворці одразу ж стали повторювати його слова.

– На небо летять поляки! На небо! На небо!

Але передчасна була їхня радість, бо Сандомир усе одно залишився під польським контролем і це зупинило постачання продовольством головної армії, замкненій у річковому трикутнику.

Пан Чарнецький розбив табір навпроти шведів, по той бік Вісли, і наглядав за переправою.

А тут ще й пан Сапега, великий гетьман литовський і віленський воєвода, підійшов із литовцями з іншого боку й облаштувався за Сяном. Оточили шведів із усіх боків, затиснули їх наче в кліщі.

– Пастка замкнулася! – балакали між собою жовніри в обох польських таборах.

Кожен, навіть найменше з військовим мистецтвом обізнаний, тямив, що загибель нависла неминуча над загарбниками, хіба що надійшла би підмога і на якийсь час це відтермінувала.

Розуміли це і шведи. Щоранку офіцери та солдати приходили на берег Вісли і з розпачем в очах і серці споглядали на загони грізної кавалерії пана Чарнецького, що чорніли на протилежному боці.

Потім йшли над Сян, а там уже військо пана Сапєги чигало і вдень, і вночі, готове почастувати їх шаблею та мушкетом.

Про переправу через Сян чи через Віслу, поки обидва війська стояли так близько, годі було й думати. Могли хіба що шведи повернутися до Ярослава тією ж дорогою, якою прийшли, але знали, що тоді жоден із них уже не побачить Швеції.

Потягнулися важкі дні, і ще важчі, бо гамірні та сповнені сварок, ночі. Продовольство знову закінчувалося.

Тим часом пан Чарнецький, залишивши командування військом панові Любомирському й узявши ляуданську хоругву для супроводу, переправився через Віслу вище гирла Сяну, щоб із паном Сапєгою здибатися і про дальшу війну з ним порадитися. Цього разу вже не було потрібне посередництво пана Заглоби, щоб два вожді змогли домовитися, бо обоє про вітчизну турбувалися більше, ніж кожен зокрема про себе самого, обоє були готові для неї пожертвувати особистим, почуттями й амбіціями. Литовський гетьман не заздри панові Чарнецькому, а той – гетьманові, обоє поважали один одного, тому зустріч між ними була така, що навіть найстарішим жовнірам сльози зарясніли на очах.

– Росте Річ Посполита, радіє мила вітчизна, коли такі її сини обіймаються, – казав панам Володийовському та Скшетуському пан Заглоба. – Страшний із пана Чарнецький воїн і щира душа, але і пана Сапєгу хоч до рани приклади, то вона загоїться. Бодай би такі навіть на камінні родилися. То шкури шведські порепалися, щоб їхню сутність люди краще бачити змогли. Бо чим же вони нас завоювали, якщо не незгодою та заздрістю панів. Хіба вони силою нас здолали? Оце я розумію! Душа в людині радіє від вигляду такої зустрічі. Ручаюся також вам і за те,

що не буде сухо, бо пан Сапега дуже вже бенкети любить, а вже з таким повірником охоче відпустить гальма.

– Бог ласкавий! Зло минає! Бог ласкавий! – примовляв Ян Скшетуський.

– Стережіться блюзнірства! – застеріг його пан Заглоба. – Бо кожне зло мусить минутися, хоч би як довго воно тривало, адже інакше це був би доказ того, що нечистий править світом, а не Ісус Христос, котрий милосердя має безмірне.

Дальшу розмову перервав прихід пана Бабинича, високу постать котрого побачили здаля понад хвилию голів інших. Пан Володийовський і пан Заглоба одразу ж замахали до нього, але той так задивився на пана Чарнецького, що друзів своїх не відразу й помітив.

– Погляньте, – зауважив пан Заглоба, – як він схуд!

– Не вдалося йому чогось добитися проти князя Богуслава, – докинув пан Володийовський, – інакше був би веселішим.

– Та звісно, що не добився. Адже відомо, що Богуслав під Мальборком, разом із Штейнбоком, фортецю штурмує.

– На Бога надія, що це йому не вдасться!

Пан Заглоба задумався:

– Навіть якщо Мальборк і візьмуть, то ми тим часом *Carolus Gustavus captivabimus*. І подивимось, чи фортецю за короля не віддадуть.

– Дивіться! Пан Бабинич уже йде до нас! – втрутився пан Скшетуський.

Той нарешті помітив приятелів і взявся протискатися в натовпі, щоб до них дістатися, махав шапкою й усміхався здалеку. Привіталися, як добрі знайомі та друзі.

– Що чувати? Що ви там, пане кавалере, зробили з князем? – спитав пан Заглоба.

– Нічого доброго! Але не час про це базікати. Тепер за столи сядемо. Ви залишаєтесь тут на ніч, тому ходімо до мене після бенкету на нічліг, поміж моїх татар. Курінь маю зручний, то собі за келихами потеревенимо до ранку.

– Коли хтось щось мудре каже, то я не сперечаюся! – гмикнув пан Заглоба. – Розкажіть нам лишень, із якої причини ви так схудли?

– Бо мене в битві разом із конем скинув і розбив той пекельник, як глиняний горщик, і я з того часу кров'ю харкаю і прийти до тям ніяк не можу. На милосердя Господа нашого надія, що я ще крові з нього наточу. Але тепер ходімо, бо пан Сапега із паном Чарнецьким починають навзаєм церемонитись і про перший крок сперечатися. А це означає, що столи вже готові. З великим серцем тут на вас ми чекаємо, бо й ви також шведської юшки достатньо пролили.

– Нехай інші розкажуть, що я вчудив, – закотив очі пан Заглоба, – бо мені не годиться!

Тут вчинився рух і всі пішли на майдан між наметами, на якому вже були розставлені столи. Пан Сапега виступив на честь пана Чарнецького, як король. Стіл, за який посадили каштеляна, був накритий шведськими стягами. Меди та вина лилися з джбанів, аж обоє вождів вже наприкінці добряче захмеліли. Не бракувало веселощів, жартів, тостів, гомону, та й погода була чудова, і сонце на подив зігрівало, і лише вечірня прохолода віднадила нарешті бенкетувальників.

Тоді пан Кміциц забрав своїх гостей до татар. Сіли всі в його наметі на галявині, набитому всілякою здобиччю від тих, кого розбили, і стали балакати про експедицію пана Кміцица.

– Богуслав зараз під Мальборком, – розповідав пан Анджей, – але дехто каже, що він в електора, разом із котрим на допомогу королеві має прийти.

– Це навіть краще! Тоді ми зустрінемося! Ви, молоді, не вмієте собі з ним поради, побачите, як собі старий дасть раду! З ким він тільки не зустрічався, але із Заглобою ще ні. Передрікали, що ми зустрінемося, хоч би його князь Януш у своєму заповіті застеріг, аби Заглобу здаля оминав. Таке може бути!

– Електор хитра бестія, – підтримав розмову пан Ян Скшетуський, – і як тільки побачить, що з Карлом справи кепські, одразу ж про всі свої обіцянки та присяги забуде.

– А я вам кажу, що ні, – заперечив пан Заглоба. – Ніхто на нас більшого зуба не має, ніж пруссак. Коли він твій слуга, котрий мусить тебе в ноги цілувати й одіж твою чистити, а через вибрики фортуни паном твоїм стане, то буде поводитися набагато гірше, ніж ви до нього ставилися.

– А це чому? – поцікавився пан Володийовський.

– Бо йому його підневільне становище в пам'яті залишиться, і мстити буде за неї вам, навіть якщо від вас лише добро знав.

– Менше з цим! – вирішив змінити тему пан Володийовський. – Не раз таке трапляється, що і собака пана в руку вкусить. Хай нам пан Бабинич краще про свої пригоди розповість.

– Ми слухаємо! – підбадьорив пан Скшетуський.

Пан Кміциц трохи помовчав, набрав повітря в груди і став розповідати про перипетії протистояння Сапегі з Богуславом, про поразку останнього під Яновом, а також про те, як князь Богуслав, розбивши в пух і прах татарів, його самого разом із конем на землю скинув і живий утік.

– А ви казали, – вставив слівце пан Володийовський, – що його будете зі своїми татарами аж до самої Балтики переслідувати.

Пан Анджей у боргу не залишився:

– А ви мені казали також свого часу, як тут присутній пан Скшетуський, коли йому Богун любаску захопив, і її і помсту занехаяв, бо батьківщина в нужді. Хто з кимось спілкується, сам таким стає, я ж до ваших порад прислухався й їм слідувати прагну.

– Бодай би вас Божа Матінка нагородила так само, як і пана Скшетуського! – посерйознішав пан Заглоба. – Я від усієї душі бажав би, щоб ваша наречена була тепер у пущі, а не в пазурах Богуслава.

– Дурниці, – зронив пан Володийовський, – знайдете ще її!

– Мені треба не лише її знайти, а й її прихильність повернути.

– Одне прийде за другим, – промовив пан Міхал, – хоч би й довелося її силоміць повертати, як тоді. Пам'ятаєте?

– Такого я більше не зроблю!

Тут пан Кміциц зітхнув важко, але за хвилину зронив:

– Не лише її не повернув, а й ще одну Богуслав у мене відібрав.

– Чисто тобі турок! Як мені Бог милий! – зарепетував пан Заглоба.

Але пан Володийовський став випитувати:

– Кого маєте на увазі?

– Ех, довго розказувати, – відмахнувся пан Анджей. – Була одна дівчина, дуже гарна, в Замості, котра панові старості калуському дуже до смаку прийшлася. А він сестри, княгині Вишневецької, як вогню, боїться, і не смів при ній занадто руки розпускати, тому замислив ту панночку вислати зі мною, ніби до пана Сапегі, за спадком у Литві. А насправді хотів її за півмилі за Замостям відібрати і в десь у глушині сховати, де ніхто б його пристрастям не міг нашкодити. Але я цей його намір розгадав. «Хочете з мене, – подумав я, – звідника зробити? Чекайте ж!» Його людей канчуками нагодував, а панночку цілу та неушкоджену до пана Сапегі відвіз. І скажу вам, дівчина ця красна, як щиголь, але чесна. Я також уже інший чоловік, ніж мої компанійці! Змилуйся, Боже, над їхніми душами! Давно вже вони в сирій землі лежать!

– І що ж це була за панночка? – нетерплячився пан Заглоба.

– З хорошого дому, вихованка княгині пані Вишневецької. Колись була заручена з литвином Підбийп'ятою, ви його знали.

– Ганнуся Борзобагата!!! – вигукнув, схопившись із місця, пан Володийовський.

Пан Заглоба і собі схопився з купи повсті.

– Пане Міхале, вгамуйтеся!

Але пан Володийовський підстрибнув, як кіт, до пана Кміцица.

– І ви, зраднику, дали її захопити Богуславові?!

– Прошу мене не кривдити! – застеріг пан Кміциц. – Я відвіз її щасливо до гетьмана, піклувався про неї, як про сестру, а Богуслав відібрав її не в мене, а в іншого офіцера, з котрим пан Сапега її до своєї родини відіслав. Прізвище його було Гловбич чи якимось подібно, добре не пам'ятаю.

– А де він зараз?!

– Немає його, бо поліг. Так принаймні офіцери пана Сапегу повідомили. Я окремо з татарами за Богуславом ганявся, тому точно нічого не знаю. Але з вашої реакції бачу, що одна біда нас спіткала, одна людина нас скривдила, а оскільки так і є, то проти нього об'єднаймося, щоб спільно за кривду поквитатися. Великий він пан і великий лицар, але гадаю, що тісно йому буде в усій Речі Посполитій, якщо двох таких матиме ворогів.

– Ось вам моя рука! – гарячкував пан Володийовський. – Відтепер ми друзі до смерті! Хто його першим знай-де, той йому за двох заплатить. Дав би Бог мені першому, то я з нього крові наточу, це як амінь у молитві!

Тут пан Міхал так моторно став вусами ворухити і шаблю мацати, що пана Заглобу аж страх узяв, бо знав, що з паном Володийовським жарти кепські.

– Не хотів би я бути тепер князем Богуславом, – зауважив він за хвилину, – хоч би мені хтось усю Інфлянту у володіння передав. Досить одного такого лісового kota, як пан Кміциц, мати проти себе, а тут ще й пан Міхал! Ба! Мало того, бо й я до вас приєднуюся. Моя голова, ваші шаблі! Не знаю, чи є такий магнат у християнському світі, котрий би перед такою могутністю не затремтів. До того ж і Господь Бог від нього нарешті відвернеться, бо не може такого бути, щоб на зрадника і еретика кари не було. Пан Анджей уже йому і так непогано лою за шкуру залив.

– Не заперечую, що здибала його від мене не одна конфузія, – підтвердив пан Кміциц.

І, звелівши наповнити келихи, розповів, як Сороку з полону звільнив. Змовчав лише те, що спершу до ніг Радзивілла кинувся, бо на сам спогад про цю подію кров його заливала.

Пан Міхал звеселів, слухаючи цю оповідь, а наприкінці промовив:

– Хай вам Бог помагає, Єндрею! З таким товаришем можна навіть до пекла йти! Лише погано, що не завжди будемо мати змогу разом ходити, бо служба є службою. Мене можуть вислати в один бік Речі Посполитої, вас – в інший. Невідомо, хто його першим дістане.

Пан Анджей помовчав.

– По справедливості, я мав би його одержати. Якщо тільки знову з конфузією не вийду, бо, соромно зізнатися, але я напряду цьому пекельникові протистояти не зможу.

– Та я вас усіх своїх прийомів навчу! – запропонував пан Володийовський.

– Або я! – підтримав пан Заглоба.

– Ні! Даруйте, пане, але волю в пана Міхала вчитися! – відмовився пан Кміциц.

– Хоч він і лицар, але його пані Ковальська не злякається, хай там як! – втрутився пан Рох.

– Тихо будь, Рохо! – цитьнув пан Заглоба. – Щоб тебе Бог своєю рукою за вихваляння не покарав.

– Овва! Нічого мені не буде!

Бідний пан Рох не був щасливим пророком, але добряче цієї миті в його макітрі затуманилося і готовий був весь світ на поєдинок викликати. Інші також пиячили без міри, собі на здоров'я, а Богуславові та шведам на погибель.

– Я чув, – торочив пан Кміциц, – що коли тільки цих шведів тут зітремо і короля захопимо, зараз же під Варшаву потягнемо. Потім уже точно буде і війні кінець. А після цього дійде черга і до електора.

– Оце воно! Так! Так! – промовив пан Заглоба.

– Я чув, як сам пан Сапега таке якось казав, а він, як великий чоловік, краще калькулює. То він нам сказав: «Зі шведом буде квітка! Зі септентронами також, але з електором не можна в жодні угоди бавитись. Пан Чарнецький, казав, з паном Любомирським підуть до Бранденбургії, а я з паном підскарбієм литовським у Пруссію електора, а якщо потім, казав, ми не приєднаємо Пруссію на віки до Речі Посполитої, то лише тому, що в канцелярії немає хоча б однієї такої голови, як пан Заглоба, котрий самостійно листами електорові погрожував».

– Так пан Сапега сказав? – відкрив рота пан Заглоба, червоніючи від задоволення.

– Всі це чули. А я дуже цим втішився, бо та сама різка Богуслава вперіщить, й якщо не швидше, то тоді напевно його вже дістанемо.

– Тільки б із цими шведами якнайшвидше покінчити, тільки б покінчити! – потирав руки пан Заглоба. – Урвалося їм! Хай в Інфлянту відступлять і репарації виплатять, то дамо їм спокій.

– Упіймав козак татарина, а татарин за голову тримає! – зареготав Ян Скшетуський. – Ще Карл у Польщі, ще Краків, Варшава, Познань і всі великі міста у його руках, а батько вже хоче, щоб відкуповувався. Гей, ще доведеться попідніти, перш ніж про електора подумаємо!

– А є ще армія Штейнбока, і гарнізони, і Вірц! – докинув пан Станіслав.

– То чому ми тут сидимо зі закладеними руками? – спитав враз Рох, витріщившись. – Не можемо шведів відлупцювати?

– Але ж ти й бовдур, Роху! – зауважив пан Заглоба.

– Дядько завжди мене шпетить, а я, чесне слово, бачив човни біля берега. Можна було б переправитись і хоча б варту захопити. Темно, хоч в око стрель. Перш ніж очуняють, то ми вже повернемося, і нашу здатність продемонструємо. Якщо не хочете, то я сам піду!

– Замахало мертве теля хвостом, диво над дивами! – промовив гнівно пан Заглоба.

Але панові Кміцицу зараз же ніздрі стали роздиматися.

– А непогана думка! Непогана думка! – промовив він.

– Непогана для челяді, але не для поважної особи. Люди, майте пошану до себе самих! Та ви ж полковники якісь, а хочете, як розбишаки, повеселитися.

– Звісно ж, не дуже личить! – задумався пан Володийовський. – Краще спати ходімо, бо вже пізно.

Всі погодилися з цією думкою, зараз же клякнули до молитов і стали їх уголос відмовляти. Після цього повкладалися на повсті і скоро вже заснули сном праведників.

Але годиною пізніше схопилися всі на рівні ноги, тому що гуркіт пострілів пролунав за рікою, після чого гомін, вереск вчинився в усьому таборі пана Сапеги.

– Ісусе, Маріє! – залентував пан Заглоба. – Шведи наступають!

– Та що ви таке кажете! – відповів, хапаючись за шаблю, пан Володийовський.

– Роху, ти де? – покликав Заглоба, котрий у нагальних випадках любив мати «небожа» біля себе.

Але Роха в наметі не було.

Вибігли всі на майдан. Юрба вже товпилася перед наметами й усі подалися на річку. На тому боці виднілися спалахи вогню та гуркіт став усе гучніший.

– Що сталося? Що діється? – питали у варті, яку порозставляли рясно біля берега.

Але ті нічого не бачили. Один із жовнірів розповів, що чув, немовби щось шубовснуло у воду, але що туман висів над водою, то не міг нічого розгледіти, і не хотів від одного сигналу здійсмати тривогу в усьому таборі.

Пан Заглоба, вислухавши повідомлення, схопився за голову з відчаєм.

– Рох поплив до шведів! Обіцяв варту захопити!

– Заради бога! Це можливо! – погодився пан Кміциц.

– Заб'ють мені хлопа, як Бог на небі! – бідкався пан Заглоба. – Шановне панство, чи немає якогось порятунку? Ісусе Христе! Та він, як золото найширше! Немає такого другого

чолов'яги в обох військах. Що йому в дурну довбешку стрельнуло?! Матінко Божа, вирятуй його з цих тарапатів!..

– Може, й припливе, бо туман густий! Не побачать його!

– Я тут чатуватиму навіть і до ранку. Богородице Діво! Матір Божа!

Тим часом постріли на протилежному березі вщухли, вогонь поступово згас і вже за годину запанувало глухе мовчання. Пан Заглоба метався берегом річки, як курка, що каченят водить, і рвав собі рештки волосся з чуприни, але даремно чекав, даремно бідкався. Ранок вибілів річку, врешті сонце зійшло, а Рох не повертався.

Розділ VIII

На ранок пан Заглоба все ще перебував у відчаї, тому подався до пана Чарнецького з проханням, аби послали його до шведів подивитися, що там із Рохом сталося – чи живий іще, у полоні стогне, або горлом за свою сміливість заплатив.

Пан Чарнецький не став перечити, бо йому пан Заглоба дуже до серця припав. Утішаючи його в смутку, зауважив:

– Мені здається, що ваш небіж має бути живий, бо інакше вода б його принесла.

– Дав би Бог! – похитав головою пан Заглоба. – Бо не кожного такого вода винесе, адже не лише руку він мав важку, але й дух наче зі свинцю, про що його вчинок засвідчує.

Пан Чарнецький кивнув:

– Правду кажете! Якщо живий, то мав би я його конем по майдану волочити за порушення дисципліни. Можна тривожити шведські війська, але він усіх підняв, та й шведів без команди і мого наказу не можна бити. Що ж це таке? Посполите рушення чи, до дідька, базар, де кожен на власну руку може воювати?

– Винен, *assentior*⁹. Сам його покараю, лише б він із Божою ласкою повернувся!

– Я йому дарую через згадку про рудницькі заслуги. Багато маємо військовополонених на обмін і вищих офіцерів за пана Ковальського. Їдьте до шведів і побалакайте про обмін. Я дам двох, навіть трьох у разі потреби, бо не хочу, щоб ваше серце кров'ю обливалося. Зайдіть до мене по лист до короля і їдьте живо!

Утішений пан Заглоба забіг до намету пана Кміцица та розповів товаришам, що і як. Пан Анджей і пан Міхал крикнули водночас, що хочуть із ним їхати, бо обох цікавили шведи. А пан Кміциц ще й міг бути корисний, бо німецькою так само вільно, як польською, міг розмовляти.

Приготування не забрали їм багато часу. Пан Чарнецький, не чекаючи знову на пана Заглобу, прислав сам через пахолка послання, після чого друзі прихопили сурмача, сіли в човен із білим полотнищем, насадженим на дрючок, і вирушили.

Спочатку їхали мовчки, чути було лише плюскіт весел на воді, та врешті пан Заглоба занервував і промовив:

– Хай лише сурмач мерщій про нас сповістить, бо шельми, не зважаючи на білий прапор, можуть стрільнути!

– Та що ви таке кажете! – заспокоїв його пан Володийовський. – Навіть варвари послів шанують, а це ж цивілізований народ!

– Хай сурмач не мовчить, кажу! Перший-ліпший жовнір вистрелить, човен продірявить, і підемо під воду, а вона холодна! Не хочу через дипломатію намокнути!

– Ось, уже видно чатових! – зауважив пан Анджей.

Сурмач подав сигнал. Човен помчав швидко, на тамтому березі заворушилися і незабаром підїхав на коні офіцер, одягнений у жовтий шкіряний капелюх. Він, наблизившись до самої води, прикрив очі рукою і став приглядатися крізь відблиски.

За кільканадцять кроків від берега пан Кміциц зняв шапку для привітання, офіцер схилився їм із відповідною чемністю.

– Лист від пана Чарнецького до найяснішого шведського цісаря! – покликав пан Анджей, показуючи згорток.

Тим часом човен вдарився об берег.

Варта стояла на березі зі зброєю наготові. Пан Заглоба заспокоївся повністю, на обличчі зобразив саму серйозність, гідну делегата, і промовив латиною:

⁹ *Assentior* (лат.) – згоден.

– Минулої ночі певного кавалера схопили на цьому березі, я приїхав зробити пропозицію щодо нього.

– Я не розмовляю латиною, – відповів офіцер.

– Невіглас! – буркнув пан Заглоба.

Офіцер звернувся до пана Анджея.

– Король зараз на іншому кінці табору, – повідомив він. – Прошу, панове, зачекати тут, а я поїду сповістити.

І він завернув коня.

Прибульці стали роззиратися. Табір був дуже обширний, займав весь трикутник, утворений Сяном і Віслою. В одному з кутів трикутника лежав Пнів, біля основи Тарнобжег з одного боку, а Розвадів – з другого. Певна річ, весь периметр неможливо було поглядом охопити. Однак, куди око сягало, видно було шанці, окопи, земляні вали, закріплені в'язками лози, а на них гармати та людей. У самому центрі околиці, в Гожицях, була королівська ставка, там також стояли головні сили армії.

– Якщо голод їх звідси не викурить, то не дамо їм ради, – оцінив пан Кміциц. – Вся лінія укріплена фортифікаційними спорудами. Є й де коні пасти.

– Але риби для стількох ротів не вистачить, – зауважив пан Заглоба, – зрештою лютеранці пісної їжі не люблять. Ще недавно мали цілу Польщу, а тепер лише цей клин. Нехай сидять собі на здоров'я або знову до Ярослава повертаються.

– Відчайдушні люди насипали ці шанці, – зронив пан Володийовський, оцінюючи оком знавця роботу. – Жовнірів у нас більше, але навчених офіцерів менше, й у воєнному мистецтві ми залишилися позаду них.

– А то чому? – здивувався пан Заглоба.

– Чому? Жовнірові, котрий у кавалерії все життя служив, пояснювати мені це не годиться, але що стосується піхоти й артилерії, то вона в них добра, придатна і до походів, і воєнних набігів, і маршів, і контрмаршів. Багацько книжок у чужоземному війську людина мусить згризти, купу античних авторів переглянути, перш ніж офіцером зможе стати, а в нас це дають за просто так. По-старому кавалерія в дим лавою ходить і шаблями голить, а якщо відразу не виголить, то її виголять.

– Балакайте, пане Міхале, але не заговорюйтесь! А скажіть-но, хто більше знаменитих вікторій здобув?

– Бо раніше всі так воювали, і не маючи такої стрімкості, були змушені програвати. Але тепер порозумнішали і дивіться, пане, що діється.

– Зачекаємо кінця. Поставте мені навіть найрозумнішого інженера, шведа чи німця, а я проти нього Роха виставлю, котрий книжок не читав, тоді й побачимо.

– Щоб ви його тільки ще змогли виставити, – зітхнув пан Кміциц.

– Правда, правда! Але ж мені того хлопа жаль. Пане Анджею, а спитайте тією собачою мовою цих плюгавців і дізнайтесь, що з ним сталося?

– Ви, пане, не знаєте регулярних жовнірів. Тут ніхто без наказу й рота не розтулить. Шкода балакати!

– Знаю, що шельми нелюб'язні. От якщо до нашої шляхти, особливо до ополченців, делегат приїде, то відразу ж балакають, торочать, про здоров'я жінки та дітвори питають, і горілки з ним вип'ють. І в політичні нюанси почнуть вдаватися, а ті стоять, як слупи, і лише баньки на нас витріщають. Щоб їх шляк трафив!

Тим часом усе більше піхотинців збиралося навколо посланців, і з цікавістю їх розглядали. Ті ж, позаяк були одягнені охайніше в гарну, і навіть багатшу одіж, чудове справляли враження. Найбільше привертав увагу пан Заглоба, бо майже по-сенаторськи тримався, а найменше пан Міхал, через його невисокий зріст.

Тим часом офіцер, котрий їх першим перестрів на березі, повернувся разом із ще одним, вищим за рангом, і з солдатами, котрі вели баских коней. Той вищий чин вклонився посланцям і промовив польською:

– Його королівська величність просить вас до своєї ставки, а що це не дуже близько, то ми привели коней.

– Ви поляк? – поцікавився пан Заглоба.

– Ні, пане. Я Садовський. Чех на шведській службі.

Пан Кміциц підступив швидко до нього.

– Ви мене не впізнаєте, пане?

Пан Садовський кинув швидкий погляд на його обличчя.

– Як же! Під Ченстоховою! Це ви найбільшу руйнівну гармату висадили і Міллер віддав вас панові Кукліновському. Вітаю, вітаю сердечно такого знаменитого лицаря!

– А що з паном Кукліновським сталося? – спитав Кміциц.

– То ви не знаєте?

– Знаю, що йому відплатив тим самим, чим він мене хотів гостити, але його залишив живого.

– Він помер.

– Так я і думав, що закоцюбне, – махнув рукою пан Анджей.

– Пане полковнику! – втрутився пан Заглоба. – А такого собі Роха Ковальського ви не зустрічали тут, у таборі?

Пан Садовський засміявся:

– Як же? Є!

– Хвала Богові та Найсвятішій Богородиці! Живий чолов'яга, то його вирятуємо. Хвала Господу!

– Не знаю, чи король захоче його віддати, – засумнівався пан Садовський.

– О! А це чому?

– Бо його дуже собі вподобав. Відразу впізнав його, що це той самий, хто за ним під час рудницької пригоди гнався. За боки ми хапалися, слухаючи відповіді бранця. Король питає: «Що ж ви на мене запосілися?» А той відповідає: «Бо я присягнувся!» Король знову: «То ви й далі мені будете докучати?» – «Аякже!» – торочить шляхтич. Король зареготав: «Зречіться присяги, то я подарую вам здоров'я і волю». «Неможливо!» – «Чому?» – «Бо мене дядько кривоприсяжником оголосить!» – «То ви такий зухвалець, що мене на поединку змогли б здолати?» – «Я б і п'ятьом таким дав раду!» Король напирас: «І посмієте на монарха руку підняти?» Але той: «Бо ваша віра несправжня!» Ми тлумачили королеві кожне слово, а він ставав щоразу веселішим і все повторював: «Подобається мені цей шаленець!» Допіру, жадаючи дізнатися, чи його переслідувач справді такий дужий, наказав вибрати дванадцятьох найміцніших вояків у гвардії і по черзі їм із цим військовополоненим боротися. Але ж і жилавий цей кавалер! Коли я відїжджав, десятох уже поклав одного за одним, і жоден не міг піднятися без допомоги. Ми приїдемо саме на закінчення тієї забави.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.